

POLITECHNIKA WARSZAWSKA

DYSCYPLINA NAUKOWA ARCHITEKTURA I URBANISTYKA
DZIEDZINA NAUK INŻYNIERYJNO-TECHNICZNE

Rozprawa doktorska

mgr inż. arch. Piotr Gleń

Twierdza Dęblin

**kierunki adaptacji XIX wiecznych fortyfikacji
do współczesnych funkcji**

TOM I

Promotor

dr hab. inż. arch. Cezary Głuszek, prof. uczelni

Promotor pomocniczy

dr inż. arch. Kamila Boguszevska

Warszawa 2023

SPIS TREŚCI

1	STRESZCZENIE	5
2	WPROWADZENIE	8
2.1	UZASADNIENIE PODJĘCIA TEMATU	12
2.2	CEL PRACY	22
2.3	TEZA PRACY	23
2.4	ZAKRES I OBSZAR BADAŃ	24
2.5	UKŁAD PRACY I METODY BADAWCZE	25
3	WSPÓŁCZESNE ADAPTACJE FORTYFIKACJI	28
4	STAN BADAŃ	34
5	ZASÓB FORTYFIKACJI NA ZIEMIACH POLSKICH	45
6	BADANIA WŁASNE	48
6.1	KARTA OBIEKTU	51
6.2	TWIERDZA DĘBLIN	54
6.2.1	Twierdza a miasto - relacje i rys historyczny	58
6.2.2	Budowa i modernizacja Twierdzy Dęblin	60
6.2.3	II wojna światowa - zmiany funkcjonalne i przestrzenne w Twierdzy Dęblin ..	66
6.2.4	Identyfikacja i charakterystyka istniejącego zasobu Twierdzy Dęblin	67
6.2.5	Badania archiwalne	72
6.2.6	Badania terenowe	76
6.2.7	Wnioski	96
6.3	ANALIZA WYBRANYCH TWIERDZ METODĄ PORÓWNIWCZĄ	97
6.3.1	Twierdza Przemyśl	101
6.3.2	Twierdza Warszawa	111

6.3.3	Wnioski	118
7	PODSUMOWANIE I WNIOSKI OGÓLNE	119
8	KATALOG	123
9	BIBLIOGRAFIA	126
10	SPIS RYCIN	135
11	SPIS TABEL.....	138
12	SPIS RYSUNKÓW	140
13	SŁOWNIK POJĘĆ UŻYWANYCH W PRACY.....	144

1 STRESZCZENIE

Praca badawcza pt. *Twierdza Dęblin - kierunki adaptacji XIX wiecznych fortyfikacji do współczesnych funkcji* dotyczy zagadnienia związanego z zarządzaniem, zagospodarowaniem oraz wprowadzaniem współczesnych funkcji użytkowych w obiektach pofortecznych. Metody badawcze przedstawione w pracy to analiza literaturowa stanu badań związanych z omawianą tematyką, analiza stanu zachowania oraz zagospodarowania omawianych przykładów a także metoda porównawcza funkcjonujących przykładów. Wnioski przedstawione w pracy dotyczą możliwości wprowadzenia nowych funkcji, planów zagospodarowania całości oraz porównania na analizowanych przykładach pozytywnych i negatywnych efektów wprowadzania nowych funkcji lub ich braku.

W części teoretycznej autor, poprzez badania literaturowe analizuje problematykę związaną z funkcjonowaniem zabytkowych obiektów *architectura militaris*.¹ Badania skupiają się na przykładach opracowań naukowych z tematyki ochrony wartości zabytkowych, zagospodarowywania terenów zieleni pofortecznej, zarządzania obiektami *architectura militaris* oraz turystyką militarną.

W części dotyczącej badań własnych autor skupia się na szczegółowej analizie Twierdzy Dęblin pod kątem stanu zachowania, własności, obecnego funkcjonowania oraz zagospodarowania poszczególnych elementów twierdzy oraz całości założenia. Jako tło przeanalizowane zostały twierdze z okresu czasowego zbliżonego do Twierdzy Dęblińskiej. Autor jako przykłady podaje Twierdzę Przemyśl oraz Twierdzę Warszawa.

Słowa kluczowe: fortyfikacja, *architectura militaris*, Dęblin, adaptacja, ochrona zabytków

¹ Ars militaris – (język łaciński) sztuka wojenna

The research work entitled *Dęblin Fortress - directions of adaptation of 19th century fortifications to modern functions* deals with the issue related to the management, development and introduction of modern utilitarian functions in post - fortress objects. The research methods presented in the work include a literature analysis of the state of research related to the subject under discussion, an analysis of the state of preservation and development of the examples under discussion, as well as a comparative method of functioning examples. Conclusions presented in the work relate to the possibility of introducing new functions, plans for the development of the whole, and a comparison on the analyzed examples of the positive and negative effects of introducing new functions or their absence.

In the theoretical part, the author, through literature research, analyzes the problems associated with the functioning of historic *architectura militaris* objects. The research focuses on examples of scientific studies on the topics of protection of historic values, development of post - fortress green areas, management of *architectura militaris* objects and military tourism.

In the section on the author's own research, the author focuses on a detailed analysis of the Dęblin Fortress in terms of the state of preservation, ownership, current operation and management of individual elements of the fortress and the entire foundation. Fortresses from a time period close to Dęblin Fortress are analyzed as a background. The author cites the Przemyśl Fortress and the Warsaw Fortress as examples.

Keywords: fortification, *architectura militaris*, Dęblin, adaptation, monuments protection

2 WPROWADZENIE

Głównym celem pracy jest analiza problemu adaptacji istniejących XIX - wiecznych obiektów o charakterze obronnym. W pracy szczegółową analizą objęto możliwości adaptacyjne Twierdzy Dęblin jako przykładu obecnie nie zagospodarowanej przestrzeni pofortecznej na tle całościowym założenia fortecznego. Zagospodarowanie tych obiektów dla potrzeb współczesnych funkcji użytkowych koniecznych do ich skutecznej rewitalizacji oraz wyznaczenia kierunków zagospodarowania.² Jak określił to Jan Tajchman³ *...adaptacja zabytku architektury do współczesnych funkcji dokonywana jest zazwyczaj w ramach kompleksowych działań konserwatorsko - restauratorskich. (...) Adaptacja zgodna ze współczesną teorią konserwatorską (...) szanuje wartości artystyczne dzieła oraz jego autentyczną substancję, ograniczając do niezbędnego minimum konieczne nowe uzupełnienia.*⁴ Wskazaniem do poprawnej ochrony dziedzictwa architektonicznego jest zatem znalezienie kompromisu pomiędzy poprawnymi działaniami konserwatorskimi a działaniami adaptacyjnymi przystosowującymi obiekty do potrzeb związanych z nową funkcją użytkową. W odniesieniu do prac związanych z wprowadzaniem nowych (współczesnych) funkcji do zabytków architektonicznych termin *konserwacja zabytków*⁵ powinien być rozumiany w szerszym spektrum. Po pierwsze jako zabiegi utrwalające substancję zabytkową oraz drugie znaczenie jako działania mające na celu przywrócenie wartości kulturowych potrzebnych do ich dalszego funkcjonowania w dzisiejszych realiach.⁶ Podstawowym celem prac związanych z szeroko pojętą konserwacją obiektów zabytkowych winno być zatrzymanie procesów destrukcyjnych a tym samym ocalenie materii i formy obiektu.⁷

Rozwój cywilizacyjny oraz liczne przekształcenia istniejącej zabudowy miały wpływ nie na architekturę współczesną ale również na zabytki architektoniczne.⁸ Co za tym idzie problematyka dalszego funkcjonowania we współczesnych realiach zabytków

² B. Szmygin, *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych [Adaptacja obiektów zabytkowych]* (Warszawa; Lublin, 2009)

³ prof. dr hab. inż. arch. Jan Tajchman - architekt, konserwator zabytków, wykładowca akademicki. Członek SARP O. Toruń. Członek Kujawsko-Pomorskiej Okręgowej Izby Architektów RP * 21.05.1929 †29.12.2020

⁴ J. Tajchman, 'Adaptacja Zabytków Architektury w Świetle Współczesnej Teorii Ochrony i Konserwacji Dóbr Kultury', *Zeszyty Naukowe Politechniki Świętokrzyskiej. Budownictwo* no. 39 (2001), 131–142

⁵ Konserwacja zabytków - [łac. conservare 'zachowywać', 'strzec'], ustawowo zagwarantowany zakres podstawowych działań w systemie ochrony dziedzictwa narodowego. 'konserwacja zabytków, Encyklopedia PWN: źródło wiarygodnej i rzetelnej wiedzy' ['konserwacja zabytków, Encyklopedia PWN'], accessed 18 August 2022, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/konserwacja-zabytkow;3925177.html>

⁶ J. Tajchman, 'Konserwacja Zabytków Architektury - Uwagi o Metodzie.', *Ochrona Zabytków* 48, no. 2 (1995), 150–159

⁷ M. Badeńska-Stapp, 'Podstawowe pojęcia z zakresu konserwacji i rewitalizacji', *Portal wiedzy o zarządzaniu dziedzictwem w gminach*, accessed 18 August 2022, https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/podstawowe-pojecia-z-zakresu-konserwacji-i-rewitalizacji/

⁸ P. Molski, 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', *Protection of Cultural Heritage* no. 11 (30 June 2021), 13–26, doi:10.35784/odk.2767

architektonicznych staje się zagadnieniem aktualnym. Przywracanie tychże obiektów stanowi w Polsce nadal kwestię aktualną i kontrowersyjną.

Dziedzictwo architektoniczne obiektów militarnych w ostatnich latach nabiera wartości m. in. ze względu na zainteresowanie szeroko rozumianego pojęcia turystyki.⁹ Pojęcie to zostało zdefiniowane przez Światową Organizację Turystyki.¹⁰ Armin Mikos von Rohrscheidt szerokie pojęcie turystyki kulturowej podzielił na 15 pojęć mniejszych w których m. in. znajduje się pojęcie *kulturowej turystyki militarnej*.¹¹ Tego typu turystyka określona jest przez niego nie tylko jako wybór miejsca o charakterze militarnym (fortyfikacje, bunkry, zamki, miejsca bitew itp.) lecz również miejsca związane z biografiami znanych postaci (dowódców, bohaterów wojennych itp.). Turystyka militarna związana jest zatem z podróżami turystycznymi mającymi na celu doświadczenie poznawcze, edukacyjne związane z miejscami, obiektami o charakterze obronnym lub związanych z historycznymi konfliktami zbrojnymi. W ostatnich latach obserwuje się wzmożone zainteresowanie tzw. *Turystyką kulturowo - militarną*. Zjawisko to skupia się na spontanicznych, zorganizowanych kilkudniowych zjazdach osób zainteresowanych militariami w miejscach historycznych powiązanych z wydarzeniami wojennymi.^{12,13} Elementy stałe jak forty czy umocnienia polowe stają się tym samym miejscami atrakcyjnymi dla szeroko rozumianego turysty.¹⁴ W związku z tak dużym zainteresowaniem obiektami militarnymi przez szereg różnych grup społecznych (zarówno zorganizowane grupy jak i pojedyncze jednostki zainteresowane historią militarną), powstaje potrzeba przystosowywania tychże obiektów do konkretnych potrzeb oraz standardów związanych z zapotrzebowaniem do nowej ich adaptacji. Najbardziej oczywistym w tej sytuacji wydaje się być tworzenie miejsc wystawienniczych, muzealnych rozpowszechniających informacje historyczne o danym miejscu. Jednakże w szerszym rozumieniu potrzeby turystycznej idącej za zwiększoną potrzebą osób odwiedzających takie miejsca należałoby

⁹ W. Cudny and R. Rouba, 'Hotelarstwo jako sposób na rewitalizację zabytkowych obiektów militarnych pochodzących z XIX i XX wieku', *Ochrona Zabytków* no. 3–4 (2012), 107–122

¹⁰ World Tourism Organization – WTO, która później zmieniła nazwę na UNTWO (United Nations World Tourism Organization), by odróżnić jej skrót od innej organizacji WTO (World Trade Organization). W 1993 roku na konferencji w Ottawie podano oficjalną definicję turystyki: *Turystyka obejmuje ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, zawodowych lub innych, nie dłużej niż przez rok bez przerwy, poza swoim codziennym otoczeniem, z wyłączeniem wyjazdów w których głównym celem jest działalność zarobkowa wynagradzana w odwiedzanej miejscowości*. A. Górnicka, tran., *Terminologia turystyczna : zalecenia WTO* (Warszawa, 1995)

¹¹ A.M. von Rohrscheidt, *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy* (wyd. III) (Poznań, 2016)

¹² Rohrscheidt, *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy* (wyd. III)

¹³ J. Wrana, A. Jarocka-Mikrut, and P. Gleń, 'Historical reenactment szansą na popularyzację zabudowań Zamościa. Odtwórstwo historyczne na przykładzie zamojskiego bractwa rycerskiego', *Nauczanie i popularyzacja ochrony dziedzictwa* (Warszawa, 2014), 273–281

¹⁴ A. Skrzyńska, 'Ślady przeszłości szansą na przyszłość', *Architektura Krajobrazu* nr 3-4 (2005)

wyposażać w całą bazę turystyczną odpowiadającą zapotrzebowaniu odbiorcy. Do turystycznego wykorzystywania umocnień konieczne jest określenie i uaktualnienie stanu technicznego tychże obiektów.¹⁵ Zdecydowana większość dawnych obiektów po militarnych nie jest przystosowana do ruchu turystycznego. Potrzebna jest szeroka analiza założeń *architectura militaris* od planów całościowych związanych z ruchem turystycznym do analiz indywidualnych obiektów skupionych na poprawnej adaptacji miejsc zabytkowych zgodnie z doktryną konserwatorską.

Problematyka XIX i XX wiecznych umocnień w porównaniu do obiektów starszych jest dość istotna również ze względu na ich stan zachowania i konieczność natychmiastowych ingerencji związanych z ich ratowaniem.¹⁶ Potrzeba waloryzacji - czyli oceny wartości obiektu lub całego założenia zabytkowego oraz możliwości adaptacyjnych poruszana była w szeregu opracowań m.in. w pracach Janusza Bogdanowskiego^{17,18}, Piotra Molskiego^{19,20}, Cezarego Głuszka^{21,22,23} oraz Jadwigi Środulskiej - Wielgus.^{24,25}

W niniejszej pracy uwaga skupiona jest na współistnieniu obiektów *architectura militaris* jako elementów tworzących lub współtworzących strukturę rozwijających się dynamicznie struktur miejskich.

¹⁵ P. Gabryjonczyk, 'Fortyfikacje nowożytnie jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych', *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej* 11, no. 4[23] (2009), 93–99

¹⁶ Cudny and Roubal, 'Hotelarstwo jako sposób na rewitalizację zabytkowych obiektów militarnych pochodzących z XIX i XX wieku'

¹⁷ prof. dr hab. inż. arch. Janusz Bogdanowski. Architekt, konserwator zabytków, wykładowca akademicki. Członek SARP O. Toruń. Członek Kujawsko-Pomorskiej Okręgowej Izby Architektów RP. * 16.08.1929, Kraków † 16.04.2003, Kraków

¹⁸ J. Bogdanowski, *Metoda Jednostek i Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych (JARK-WAK) w Studiach i Projektowaniu: Podstawowe Wiadomości [Metoda Jednostek i Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych (JARK-WAK) w Studiach i Projektowaniu]*, Wydanie czwarte., Pomoc Dydaktyczna / Politechnika Krakowska Im. Tadeusza Kościuszki (Kraków, 1999)

¹⁹ P. Molski, 'Adaptacja - formy i uwarunkowania', *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych* (Warszawa - Lublin, 2009), 87–98

²⁰ P. Molski, 'Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce', *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura* nr 3 (2007), 3–132

²¹ C. Głuszek, 'The Valuation of the Wall-Earth Fortress Facilities – Background of the Problem', *Architectus* no. 4 (2018), 79–88

²² C. Głuszek, 'Fortyfikacje Twierdzy Warszawa Jako Przedmiot Ochrony Konserwatorskiej, Wartości Zabytkowe', *Zespół XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdza Warszawa: Konsultacje i Założenia Do Projektu Planu Ochrony Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa*, 2009, 11–15

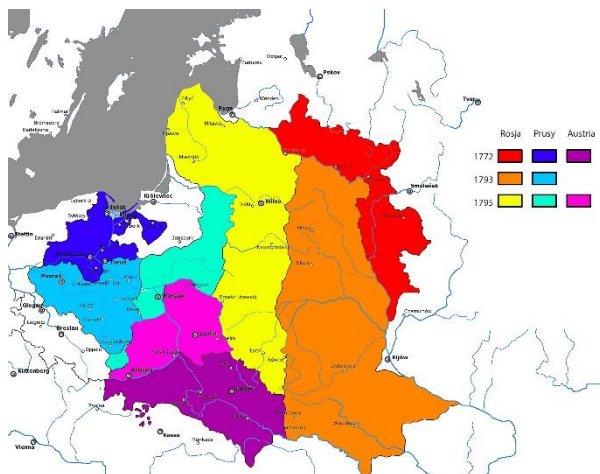
²³ C. Głuszek, 'Rewaloryzacja i Reintegracja Fortyfikacji – Specyfika Konserwatorska w Obszarach Silnej Presji Inwestycyjnej', *Dawne Fortyfikacje Dla Turystyki, Rekreacji i Kultury* (Toruń, 2018)

²⁴ J. Środulska-Wielgus and K. Wielgus, 'Waloryzacja jako podstawa turystycznego udostępnienia krajobrazu warownego', *Przestrzeń i Forma* nr 26 (2016), doi:10.21005/pif.2016.26.E-3

²⁵ Środulska-Wielgus and Wielgus, 'Waloryzacja jako podstawa turystycznego udostępnienia krajobrazu warownego'

2.1 UZASADNIENIE PODJĘCIA TEMATU

Pojęcie fortyfikacji związane jest ze stopniowym rozwojem militarnym obiektów. Powstawanie obiektów obronnych było podstawą do skutecznej obrony podczas ataku nieprzyjaciela. Zabytkowe fortyfikacje z okresu XIX wieku lub ich relikty obecnie znajdują się w przestrzeniach europejskich miast. Na ziemiach polskich głównym czynnikiem zwiększenia liczby obiektów *architectura militaris* stał się III rozbiór Polski²⁶ (1795) (Rys. 1). W tym czasie powstały obiekty typu twierdze budowane przez zaborców - Rosję, Prusy, Austrię (Ryc. 1).²⁷

Rys. 1 Mapa przedstawiająca ziemie polskie po III rozbiórce - opracowanie Autor

Ze względu na niezwykle dynamiczny rozwój technologii wojskowych (m. in.: nitrogliceryna, dynamit, rozwój broni palnej czy rozwój maszyn wojskowych), w późniejszych latach na świecie obiekty militarne szybko przestawały pełnić swoją pierwotną rolę. Specyfika tego typu budowli ściśle oddziałuje na otoczenie, w którym się znajduje oraz w znacznym stopniu ogranicza funkcje jakie może ona pełnić.

Wiek XIX to czas poszukiwania coraz to nowszych rozwiązań w sztuce militarnej. Jednym z najważniejszych motorów napędowych

Ryc. 1 Dzieła obronne na ziemiach polskich w okresie 1772 - 1915

Wiek XIX to czas poszukiwania coraz to nowszych rozwiązań w sztuce militarnej. Jednym z najważniejszych motorów napędowych w dziedzinie wynalazków było i jest wojsko. To właśnie na przełomie XIX i XX wieku obserwuje się dynamiczny rozwój militarny.²⁸ Do tego okresu zdobycie obiektu obronnego podczas oblężenia było znacznie utrudnione a poprzez rozwój technologiczny obiekty te bardzo szybko przestały spełniać swoje pierwotne założenia obronne. W kontekście architektonicznym tak błyskawiczne zdemilitaryzowanie twierdz

²⁶ A.M. von Rohrscheidt, 'Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej' ['Polska'], *Turystyka Kulturowa* no. 2 (2009), 20-48

²⁷ M. Deptuła, 'Przeobrażenia terenów pofortecznych na przykładzie Torunia w świetle koncepcji M.R.G. Conzena', *Przestrzeń publiczna i sektor usług w małych miastach* no. 16 (2014), 57-71

²⁸ P.L. Wilczyński, 'Innowacje w zbrojeniach i obronności jako katalizator przemian technologicznych', *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* no. 20 (2012), 124-133

powodowało iż struktura założeń fortecznych jak również poszczególne elementy składowe pozostały praktycznie nie naruszone. Okres, który spowodował największą ingerencję w tego rodzaju obiekty stał się czas pokoju. Pomimo zniszczeń związanych z II wojną światową dopiero późniejsze zaniechania jak na przykład brak bieżącej troski o zabytek architektura militarna z tego okresu podlegała nieustannej degradacji.²⁹ Budowle nie używane popadały w zapomnienie poprzez brak systematycznego uporządkowywania zieleni fortecznej, a w ich pierwotne wielkoobszarowe założenia zaczęła niejednokrotnie wnikać tkanka miejska. To właśnie szybki rozwój urbanistyczny w tym okresie powodował przekraczanie zewnętrznych pasów fortyfikacji. Do tej pory w urbanistyce miast można zidentyfikować pozostałości po dawnych założeniach jak np. pierzeje ulic wzdłuż głównych arterii komunikacyjnych twierdz. Fortyfikacje typu twierdze wielkoprzestrzenne charakteryzują się prostą formą architektoniczną co nie oznacza, że ich zagospodarowanie jest w równym stopniu proste.³⁰ Jednym z najcenniejszych walorów ale również problemem ochrony fortyfikacji rosyjskich, niemieckich oraz austriackich jest ich złożoność strukturalna.³¹ Specyfika tej formy założeń stałych tj. grube mury, pokrycie wałami ziemnymi lub chociażby utrudniony dostęp wynikający z pierwotnej funkcji obronnej, stwarza wyzwanie dla architekta, zarówno podczas projektowania funkcji jak również spełnienia szeregu wymogów formalnych i technicznych wynikających ze specyfiki nowoprojektowanego przeznaczenia.³² W procesie ochrony wielkoskalowych założeń kluczowa jest również ochrona wartości krajobrazowej. Jednym z większych zagrożeń dla tych obiektów jest erozja zieleni inwazyjnej porastającej wały ziemne oraz systemy korzenne wnikające i niszczące strukturę murów. Praktycznie w zdecydowanej większości dzieł uszkodzeniom i przekształceniom uległy formy ziemne, jako najbardziej podatne na ingerencję ludzką - wprowadzanie nowych obiektów, deformowanie narysów ziemnych wokół fortów (przedpól, zapół itp.). Oryginalnie miały one złożone narysy i profile, nie były porośnięte zielenią wysoką a obecnie najczęściej pozostały tylko częściowo zachowane, porośnięte wtórną zielenią ruderalną. Wielkość obszaru objętego opracowaniem daje zarówno wiele możliwości adaptacyjnych jak również stwarza bardzo duże wyzwania dla

²⁹ Cudny and Rouba, 'Hotelarstwo jako sposób na rewitalizację zabytkowych obiektów militarnych pochodzących z XIX i XX wieku'

³⁰ F. Łękowski, 'Rewitalizacja terenów pomilitarnych jako nowy wymiar współczesnego sensu miasta. Analiza przypadku Twierdzy Ehrenbreitstein w Koblencji', *Przestrzeń Urbanistyka Architektura* 2017, no. Volume 2 (5 December 2017), 95–106, doi:10.4467/00000000PUA.17.029.7210

³¹ G. Michalska, 'Realizacja założeń programu ochrony i zagospodarowania terenów pofortecznych Twierdzy Dęblin 1997-2000', *Fortyfikacje rosyjskie. Twierdze Dęblin i Brześć. Fortyfikacje Lubelszczyzny*, vol. XI, Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury. (Warszawa, 2000), 13–17

³² Z. Janowski and M. Janowski, 'Problemy projektowe związane z adaptacją budynków zabytkowych na cele użyteczności publicznej', *Czasopismo Techniczne. Budownictwo* R. 106, z. 2-B (2009), 139–150

projektantów (konieczność kompleksowego projektowania uwzględniającego całość założeń fortecznych).^{33,34,35}

Rosnące potrzeby adaptacji zabytkowych założeń wymuszają konieczność wypracowania kompromisu pomiędzy metodami konserwacji zabytkowej tkanki z ingerencjami projektowymi związanymi z modernizacjami. Istotne jest aby pomiędzy zabytkiem a nowoprojektowaną tkanką istniała spójność oraz wzajemna harmonia.³⁶ Początkowo poglądy konserwatorskie na zagadnienia związane ze współistnieniem zabytku ze współczesną architekturą były sceptyczne.³⁷ W związku ze stratami materialnymi, które dotyczyły m.in. obiektów *architectura militaris* po II wojnie światowej poglądy te radykalnie się zmieniły. Skala zniszczeń związana z zabytkami osiągnęła tak duży stopień iż teoretyczne rozważania konserwatorskie musiały ulec zmianie ze względu na konieczność odbudowy zniszczonych zabytków.³⁸ Zagadnienie związane z wprowadzaniem form współczesnych w relacji z zabytkami jest znane już od dawna a działania te są zgodne z zapisami Karty Weneckiej.^{39,40,41,42} Wobec dynamicznie rozwijających się struktur miejskich zarówno w Europie jak również w Polsce wzrasta wartość terenów nieurbanizowanych. Tereny te są atrakcyjne ze względu na potrzeby współczesnego mieszkańca miasta.⁴³ Tym samym obiekty związane z założeniami militarnymi z minionych epok stają się odpowiedzią na potrzeby mieszkańców związane z przestrzeniami publicznymi, rekreacyjnymi i wolnymi od

³³ Ł. Bugalski, 'Założenia pierścieniowe w strukturze urbanistycznej miast współczesnej Polski' (rozprawa doktorska, Politechnika Gdańska, 2018)

³⁴ M. Szczepańska, Ł. Pardela, and A. Wilkaniec, 'Obiekty Fortyfikacyjne Pruskich Twierdz Pierścieniowych Poznania i Wrocławia (XIX–XX w.) w Aktualnych Dokumentach Planistycznych – Funkcjonowanie, Ochrona, Kształtowanie Krajobrazu', *Biuletyn KPZK*; 2018; No 270; 143-158 (2018)

³⁵ A. Wilkaniec, *Fortyfikacje w Przestrzeni Miasta*, ed. M. Wichrowski, I. (Poznań, 2006)

³⁶ J. Muczkowski, *Ochrona zabytków* (Kraków, 1914)

³⁷ A. Owerczuk, 'Zabytek a architektura współczesna o formach historycznych', *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula* no. nr 4(54) (2017), 52–60

³⁸ Owerczuk, 'Zabytek a architektura współczesna o formach historycznych'

³⁹ 'The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964)' ['The Venice Charter'], 1964

⁴⁰ G. Bukal, 'Karta Wenecka - zapisy i możliwości ich zastosowania w praktyce', *Karta Wenecka 1964-2014* (Toruń, 2015), 151–164

⁴¹ D. Lipska, 'Karta Wenecka a realizacja postanowień Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku – o pojęciu autentyczności', *Ochrona Zabytków* no. 2 (2015), 185–197

⁴² L. Krzyżanowski, 'Karta Wenecka czy Karta Konserwacji Zabytków?', *Ochrona Zabytków* no. 3–4 (1975), 217–221

⁴³ M. Porębska, 'O potrzebie piękna w przestrzeni publicznej miasta', *Czasopismo Techniczne. Architektura* R. 107, z. 3-A (2010), 155–163

zabudowy.^{44,45,46} Problemem badawczym poruszonym w niniejszej pracy jest brak spójnego programu dotyczącego zagospodarowania wielkoprzestrzennych XIX wiecznych założeń fortecznych. Wynika to zarówno z niejasnej sytuacji własnościowej jak i braku historycznych dokumentacji architektonicznych obiektów. Istotnym zagadnieniem jest również nieustanna potrzeba zmiany funkcji⁴⁷, która nadążałaby za dynamiką rozrostu urbanistyki miejskiej jaką można obserwować na przestrzeni lat. Jednym z większych problemów miast jest obecnie brak uporządkowanej zieleni w ich strukturze oraz zagospodarowanych terenów rekreacji miejskiej. Tereny poforteczne pozwalają przy pomocy ochrony przestrzeni otwartych pierwotnie wolnych od zabudowy, zagospodarować je na parki oraz przestrzenie z nową zielenią rekreacyjną. Specyfika tego typu budowli ściśle wpływa na otoczenie, w którym się znajduje oraz ogranicza i precyzuje funkcje jakie może ona pełnić.⁴⁸ Miejskie systemy fortyfikacji powodują zatrzymywanie ekspansji struktur miejskich, uniemożliwiając ekspansję rozwijającej się urbanistyki miejskiej. Wymuszają kształt zabudowy, działek miejskich oraz przebiegi układów komunikacyjnych.⁴⁹ Odpowiednie przemyślane działania związane z planowaniem przestrzennym są jednym z podstawowych narzędzi kształtowania krajobrazu.^{50,51} Jednocześnie ważnym aspektem stanowiącym o tożsamości przy poprawnym adaptowaniu obiektów zabytkowych jest ich wartość dydaktyczna jaką pełnią i pełnić muszą te obiekty. Istotne również staje się wprowadzanie funkcji całorocznych co również wiąże się z licznymi problemami a program funkcjonalny powinien obejmować całość założenia fortecznego. Zatem poprawna adaptacja powinna zawierać w sobie spójny program zagospodarowania całości. Jest to często utrudnione ze względu na różnorodność zarządców poszczególnych dzieł wchodzących w całość założenia fortecznego. Ochrona tejże wartości oraz poprawna adaptacja

⁴⁴ P. Gleń and C. Głuszek, 'Fort Bema (P-Parysów) w Warszawie – adaptacja do funkcji rekreacji miejskiej', *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych* 17, no. 4 (30 December 2021), 25–32, doi:10.35784/teka.2837

⁴⁵ A. Różańska and M. Kaczyńska, 'Fort Bema w Warszawie - jako przykład zagospodarowania zabytkowego obiektu militarnego', *Architektura Krajobrazu* nr 3 (2011)

⁴⁶ K. Wielgus and J. Środulska-Wielgus, 'Wyjątkowe i uniwersalne wartości dawnych krajobrazów warownych', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie* T. 46 (2018)

⁴⁷ P. Molski, 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* Nr 11 (2021), doi:10.35784/odk.2767

⁴⁸ G. Bukal, 'Rewitalizacja zespołów fortyfikacji nowożytnych - ograniczenia i możliwości', *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN* (2019), 294–314

⁴⁹ M. Deptuła, 'Przeobrażenia Terenów Pofortecznych Na Przykładzie Torunia w Świetle Koncepcji M.R.G. Conzena', *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* no. 16 (2014)

⁵⁰ Molski, 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', 2021

⁵¹ E. Raszka, *Procedury i instrumenty kształtowania krajobrazu na obszarach wiejskich Wielkopolski w aspekcie integracji z Unią Europejską*, 2002

jest jedyną szansą na rozwój przestrzeni krajobrazowej i wartości kulturowej obiektów *architectura militaris*.^{52,53}

Na całym świecie można zaobserwować przykłady różnorodnych sposobów zagospodarowywanie przestrzeni fortyfikacyjnych^{54,55,56} np. skanseny, parki rozrywki, przestrzenie edukacyjne lub wystawiennicze czy dostosowywanie obiektów do potrzeb komercyjnych, usługowych. Tego typu forma zagospodarowania powinna być pewną promocją twierdzy, która ściśle związana jest z historią regionu. Przykładem adaptacji przestrzeni pofortecznych jest wykorzystanie jej do celów różnych imprez plenerowych jak np. inscenizacje bitew, ale także koncerty zespołów muzycznych (Twierdza Boyen, Twierdza Kłodzko, Twierdza Srebrna Góra, Twierdza Zamość).

Obiekty fortyfikacyjne przez długi czas były oddalane na drugi plan w kontekście praktycznych działań związanych z ochroną konserwatorską. Należyta ochrona wartości zabytkowej tkanki, ze względu na prostą formę architektoniczną oraz znaczą wielkość dzieł wchodzących w strukturę pierścieniowych założeń fortecznych z okresu XIX - XX wieku, często jest tym samym staje się problemem tak złożonym iż kompleksowe działania są długofalowym procesem.⁵⁷ Jednakże obecnie fortyfikacje stają się coraz bardziej atrakcyjnymi turystycznie miejscami co za tym idzie skupiają na sobie spore zainteresowanie. Obserwuje się znaczny wzrost zainteresowania turystyką⁵⁸, m.in. ze względu na podnoszący się stopniowo standard życia w kraju spowodowany wpływem działań Unii Europejskiej. Społeczeństwo zdecydowanie częściej wolny czas spędza na tzw. aktywnym wypoczynku.⁵⁹ Skutkuje to udanymi lub mniej udanymi próbami wyeksponowania oraz udostępniania tychże obiektów. Aby stworzyć spójny program funkcjonowania tego typu założeń należy unikać dowolności projektowej i programowej oraz w należyły sposób zadbać o ochronę prawną zabytków wielkoobszarowych.⁶⁰

⁵² W. Tołoczko, *Dziedzictwo Kulturowe - Ochrona i Adaptacja Jako Szansa Na Rozwój*, 2008

⁵³ Ł. Pardela and S. Kolouszek, 'Znaczenie Historycznych Form Ziemnych w Procesie Adaptacji Pruskiej Fortyfikacji Stałej Przełomu XIX i XX Wieku.', 2015, 209–219

⁵⁴ E. Stach, 'Obszary Poforteczne w Polsce – Przykłady Zagospodarowania', *Studia KPZK* no. 161 (2015)

⁵⁵ P. Łyziak-Dyga, 'Adaptacje Zabudowy Fortecznej Na Przykładzie Sarzany', *Wiadomości Konserwatorskie* Nr 58 (2019), doi:10.17425/WK58SARZANA

⁵⁶ Deptuła, 'Przeobrażenia Terenów Pofortecznych Na Przykładzie Torunia w Świetle Koncepcji M.R.G. Conzena'

⁵⁷ Molski, 'Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce'

⁵⁸ W. Pokojńska, 'Turystyka miejsc niechcianych - poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej' (2016), 15

⁵⁹ T. Jędrusiak, and A.M. von Rohrscheidt, *Militarna turystyka kulturowa*, I. (Warszawa, 2011)

⁶⁰ J. Pruszyński, 'Stan i potrzeby regulacji prawnej ochrony zabytków w Polsce', *Ochrona Zabytków* no. 3 (1996), 292–301

Skutecznym narzędziem jest tutaj forma ochrony jaką jest *forteczny park kulturowy*.⁶¹ Forma ochrony zabytków w tej postaci ustalona została przepisami prawnymi zgodnie z art. 7 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2017 r. poz. 2187 ze zm., dalej *Ustawa*. Park kulturowy stworzony został w celu ochrony krajobrazu kulturowego.⁶² Według danych zamieszczonych na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁶³ (stan na 29.11.2019) w Polsce utworzonych zostało 40 parków kulturowych z czego tylko 2 dotyczą *Fortecznych Parków Kulturowych*:

- Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze (2002)⁶⁴
- Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka (2006)^{65,66}

⁶¹ A. Pawłowska, 'Park kulturowy jako forma ochrony dziedzictwa kulturowego. Doświadczenia gmin Dolnego Śląska', *Miasto. Pamięć i Przyszłość* 1 (31 December 2016), 84–107, doi:10.26774/mpp.11

⁶² 'Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z Dnia 8 Listopada 2017 r. w Sprawie Ogłoszenia Jednolitego Tekstu Ustawy o Ochronie Zabytków i Opiece Nad Zabytkami', accessed 22 February 2022, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170002187>

⁶³ Z. Myczkowski, R. Marcinek, and A. Siwek, *Park kulturowy jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego)* (Kraków, 2017)

⁶⁴ P. Molski, M. Lewicka-Cempa, and M. Górski, 'Plan ochrony Fortecznego Parku Kulturowego w Srebrnej Górze', 2004

⁶⁵ 'Uchwała Nr 4587 Rady Miejskiej w Kłodzku z dnia 27 października 2005 r. w sprawie utworzenia Fortecznego Parku Kulturowego - Twierdza Kłodzko w gminie miejskiej Kłodzko', 27 December 2005, <https://bip.duw.pl/bip/dziennik-urzedowy-i-ak/dziennik-urzedowy/rok-2005/1988,Nr-261-Wroclaw-27122005-r.html>

⁶⁶ E. Kielar, 'Forteczny Park Kulturowy - Twierdza Kłodzko', *Ochrona Zabytków* no. 2 (2007), 97–104

Często podejmowane są próby adaptowania tego typu obiektów do współczesnych funkcji. Jednakże wielokrotnie sprowadza się to jedynie do przeznaczenia fortyfikacji na cele turystyczne lub muzealne.⁶⁷ Teoria rewaloryzacji w swych założeniach podejmuje następujące działania:⁶⁸

- utrzymanie stanu;⁶⁹
- uczytelnienie;⁷⁰
- odsłonięcie;⁷¹
- kształtowanie otoczenia;⁷²
- adaptację.⁷³

Wprowadzanie jedynie ruchu turystycznego to istotny i ważny element jednak tak duże obiekty nie mogą istnieć pełniąc tylko taką funkcję. Ważne aby program użytkowy obejmujący działania związane z funkcjonowaniem założeń oraz wprowadzaniu współczesnych uzupełnień (np. kawiarnie, hostele, miejsca imprez masowych) wzajemnie się przenikał i porządkował.⁷⁴ Zestawienie fortyfikacji nawet z tego samego okresu nie jest rzeczą stosunkowo prostą. Wynika to z uwarunkowań lokalizacyjnych do których obiekty były adaptowane. Specyfika związana z lokalizacją każdej z nich jest różna co stanowi o ich wyjątkowości i unikalności. Do każdego założenia zatem należy podchodzić indywidualnie przeprowadzając szereg analiz, które pomogą stworzyć pewne wytyczne potrzebne do przeprowadzania poprawnego procesu rewitalizacji.⁷⁵ Wykluczone staje się więc wyznaczenie jednego uniwersalnego wzorca służącego uniwersalnej adaptacji. Ważnym jest aby program funkcjonalny zagospodarowania i zarządzania wielkoprzestrzennymi obiektami jakimi są twierdze był spójny oraz poparty przeprowadzonymi indywidualnie do każdego obiektu analizami.

⁶⁷ D. Gawryluk, 'Konserwatorskie uwarunkowania adaptacji zabytkowych carskich budynków koszarowych z przełomu XIX i XX w. na muzeum', *Materiały Budowlane* nr 11 (2017), doi:10.15199/33.2017.11.32

⁶⁸ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte* (Warszawa-Kraków, 2002)

⁶⁹ Troska o zachowanie aktualnego oblicza obiektu.

⁷⁰ Wyeksponowanie trudno dostrzegalnych elementów.

⁷¹ Szczególny typ uczytelnienia, polegający na ukazaniu zatartych lub zasłoniętych walorów.

⁷² Odtworzenie roli dzieła fortyfikacyjnego w krajobrazie.

⁷³ Zagospodarowanie umocnień poprzez przemyślaną rozbudowę infrastruktury, mającej przystosować fortyfikacje do ruchu turystycznego.

⁷⁴ Molski, 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', 30 June 2021

⁷⁵ K. Ogrodnik, 'Ochrona dziedzictwa kulturowego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego', *Architecturae et Artibus* Vol. 5, no. 2 (2013)

Wartość zabytkowa Twierdzy Dęblin, której analiza jest głównym tematem niniejszej pracy polega na jej kompleksowym zachowaniu. Mimo znacznych ubytków w poszczególnych obiektach tej fortyfikacji nadal w krajobrazie możliwe jest ich zdefiniowanie. Podczas zmiany sposobu użytkowania fortów konieczne jest uwzględnienie ich relacji z otoczeniem. Przykład Twierdzy Dęblin pomimo niewielkiej ilości obiektów wchodzących w jej skład umożliwia odnalezienie ich w przestrzeni. Potrzeba wyróżnienia obiektów w przestrzeni niejednokrotnie nie jest możliwa ze względu na wnikanie w nie tkanki miejskiej.

W dniu 16 stycznia 2018 r. opublikowano Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2017 - 2020 dla Miasta Dęblin. Celem programu jest *pomoc w ukierunkowaniu polityki Miasta w zakresie rozwoju turystyki, promocji i ochrony dziedzictwa kulturowego, prowadzonej w sposób uporządkowany i długoterminowy*. Dla potrzeb programu sporządzono analizę SWOT. Zawarte w niej zostały MOCNE STRONY, SŁABE STRONY, SZANSE, ZAGROŻENIA dla Twierdzy Dęblin. W Tab. 1 przedstawiono zapisy odwołujące się do Twierdzy Dęblin. Przeprowadzona analiza posiada zdecydowanie więcej SŁABYCH STRON oraz ZAGROŻEŃ dla istniejącej fortyfikacji niż MOCNYCH STRON a także SZANS.

Tab. 1 Fragment analizy SWOT dla Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2017 - 2020 dla Miasta Dęblin⁷⁶

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
• Zachowane cenne fortyfikacje Twierdzy Dęblin	• Zaniedbania w zakresie stanu technicznego części obiektów wpisanych do ewidencji i rejestru zabytków. • Trudności finansowe właścicieli obiektów zabytkowych. • Niewielka popularyzacja wiedzy z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego. • Ograniczenie możliwości rozwojowych z racji obecności terenów wojskowych. • Brak jednolitych koncepcji zagospodarowania terenów Twierdzy Dęblin.
SZANSE	ZAGROŻENIA
• Wzrost poszanowania dla obiektów posiadających walory historyczne. • Tworzenie systemu informacji turystycznej oraz jednolitej identyfikacji wizualnej obiektów zabytkowych.	• Degradacja krajobrazu kulturowego poprzez wprowadzanie elementów nowej zabudowy nienawiązujących do historycznego charakteru. • Niewłaściwe działanie inwestycyjne lub ich brak, przyczyniające się do dalszej degradacji obiektów zabytkowych. • Niewłaściwe stosowanie nowych elementów budowlanych i technologii przy odnawianiu i remontach obiektów zabytkowych. • Niezbyt skuteczna egzekucja prawna w zakresie samowoli budowlanych oraz dewastacji zabytków i środowiska. • Zwiększony ruch turystyczny powodujący degradację substancji zabytkowej. • Częste zmiany prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. • Akty wandalizmu.

⁷⁶ 'Uchwała Nr LV/302/2017 - Urząd Miasta Dęblin - Biuletyn Informacji Publicznej', accessed 21 February 2023, <https://bip.um.deblin.pl/index.php?cmd=zawartosc&opt=pokaz&id=9318>

Program ten wyznacza szczegółowe cele dotyczące działań związanych z Twierdzą Dęblin:

- Współpraca z administracją wojskową w zakresie udostępniania najciekawszych obiektów Twierdzy np. przy okazji Dni Otwartych Koszar lub Dni Dęblina.
- Poprowadzenie szlaków turystycznych i ścieżek edukacyjnych poświęconych historii Twierdzy lub historii wojskowości.
- Rozważenie organizacji punktów informacji turystycznej i odpowiednie przeszkolenie pracujących tam osób.
- Wykorzystanie Twierdzy jako elementu promującego Miasto Dęblin na forum krajowym i międzynarodowym.

Autor w pracy analizuje na wybranych przykładach XIX wiecznych fortyfikacji problematykę związaną z zagospodarowaniem przestrzeni oraz samych obiektów wchodzących w skład założenia obronnego. Poszukując podobieństw zarówno funkcjonalnych jak również przestrzennych w obiektach z tego okresu poddane zostało analizie ich zagospodarowanie oraz funkcjonowanie w kontekście indywidualnych obiektów jak również całych założeń fortecznych.

Do w/w raportu odnosi się następnie *raport o stanie Miasta Dęblin za rok 2020 sporządzony przez Przewodniczącą Rady Miasta z dnia 24 maja 2021 r.* W ramach prac związanych z ochroną i propagowaniem wartości związanych z dziedzictwem wykonano jedynie czynności związane ze stworzeniem oznakowania turystycznego informującego o możliwości zwiedzania zabytków i innych atrakcji turystycznych m. in. Twierdzy Dęblin. Oznakowania te dotyczyły jedynie niektórych obiektów wchodzących w skład fortyfikacji - Brama Lubelska, Fort Mierzwiączka, Reduta Zajączka. W skali Twierdzy były to jedynie nieznaczne działania promujące i nie mające wpływu na należyłą ochronę zabytków nieruchomych Dęblina.

Ograniczone działania prowadzone na Twierdzy Dęblin w celu jej skutecznego funkcjonowania jako całości składającej się na fortyfikację wielkoprzestrzenną są podstawą do podjęcia tematu badawczego niniejszej dysertacji. Brak jednolitego programu oraz konsekwencji w realizacji postulatów mających na celu ochronę zabytków skutkują stopniową destrukcją wartości zabytkowej. Badania przeprowadzone na potrzeby dysertacji mają na celu ujednolicenie informacji, stanu zachowania oraz możliwości adaptacyjnych Twierdzy Dęblin.

2.2 CEL PRACY

Ważność problematyki podjętej w pracy wynika z potrzeby odpowiedniej rewitalizacji niszczących i zanikających fortyfikacji XIX wiecznych.⁷⁷ W pracy podjęta została próba zestawienia pozytywnych i negatywnych skutków działań na obiektach pofortecznych na przykładzie Twierdzy Dęblin a także wybranych przykładach Twierdzy Przemyśl oraz Twierdzy Warszawa. Przykłady przedstawione w pracy dotyczą obecnego stanu zagospodarowania. Autor zwraca uwagę na zagrożenia będące czynnikiem braku odpowiednich procedur związanych z rewitalizacją tych obiektów. Poważnym zagrożeniem jest również nieodpowiednie zarządzanie i wprowadzanie funkcji degradujących obiekt. Zawężając część analityczną autor pragnie skupić się na przykładzie Twierdzy Dęblin poddając szczegółowej analizie sposób jej funkcjonowania oraz prognozowane konsekwencje działań jakie obecnie prowadzone są na obiektach w oparciu o przykłady innych obiektów z tego okresu w Polsce.

Celem pracy jest **analiza możliwości adaptacyjnych Twierdzy Dęblin**. Obejmuje on następujące zagadnienia:

- I. Identyfikację zespołu Twierdzy Dęblin.
- II. Waloryzację (w tym: kontekst otoczenia, stan techniczny oraz zachowanie substancji zabytkowej).
- III. Diagnozę (wskazanie kierunków zagospodarowywania terenów pofortecznych).
- IV. Możliwości adaptacji obszaru Twierdzy w poszczególnych strefach dostępności inwestycyjnej:
 - stratyfikacja obszaru twierdzy;
 - adaptacje istniejące;
 - propozycje projektowe adaptacji na wybranych przykładach (próbka badawcza).

Praca skierowana jest zarówno do architektów, urbanistów, architektów krajobrazu jak również konserwatorów oraz przedstawicieli władz i zarządców twierdz. Metody przyjęte przy analizowaniu oraz waloryzacji omawianych obiektów mogą być skutecznym narzędziem wspomagającym zarządzanie oraz użytkowanie zabytkowych założeń *architectura militaris*.

⁷⁷ C. Głuszek, 'Rewaloryzacja zabytkowych fortyfikacji przełomu XIX i XX wieku w Polsce. Architektura współczesnych uzupełnień', *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura* no. nr 8 (2012), 5–142

2.3 TEZA PRACY

Autor stawia tezę, iż **adaptacja wieloprzestrzennych założeń *architectura militaris*, jest warunkiem *sine qua non* ich skutecznej ochrony.**

Umiejętne wykorzystanie potencjału adaptacyjnego wieloprzestrzennych XIX wiecznych założeń militarnych skutkować może:

- podniesieniem jakości życia w najbliższym otoczeniu twierdzy;
- uatrakcyjnieniem przestrzeni miejskiej;
- podniesieniem rangi zabytku;
- zwiększeniem turystyki;
- podniesieniem estetyki przestrzeni miejskich;
- uatrakcyjnieniem wartości kulturowej.

2.4 ZAKRES I OBSZAR BADAŃ

Obszar badawczy podzielono na trzy zasadnicze zakresy badawcze - funkcjonalny, czasowy oraz terytorialny.

Zakres funkcjonalny

Zakres funkcjonalny badań obejmuje zagadnienia z dziedziny urbanistyki, architektury, konserwacji zabytków oraz zarządzania. Koncentruje się na możliwościach adaptacyjnych obiektów *architectura militaris*. Problematyka badań skupia się na powiązanych ze sobą zagadnieniach:

- problemach i możliwościach adaptacyjnych twierdz;
- roli adaptacji w procesie rewaloryzacji;
- roli adaptacji w procesie zarządzania wielkoskalowymi zabytkowymi założeniami.

Autor w swoich badaniach podejmuje tematykę zagospodarowania i użytkowania wielkoprzestrzennych założeń fortyfikacyjnych. Badania skupione są na wybranych twierdzach fortowych.

Zakres czasowy

W zakresie czasowym badania skoncentrowane są na XIX wiecznych założeniach fortyfikacyjnych ze względu na zbliżoną strukturę układów pierścieniowych fortyfikacji. Autor w swoich rozważaniach przedstawia również wcześniejsze epoki jako rys historyczny.

Zakres terytorialny

Obszar badań został ograniczony do twierdz fortowych zlokalizowanych na obszarze Polski ze względu na podobieństwa jakie zachodzą pomiędzy założeniami. Głównym badanym zespołem fortyfikacji jest Twierdza Dęblin (woj. lubelskie) jako fortyfikacja rosyjska. Tłem porównawczym objęte zostały również rosyjska Twierdza Warszawa (woj. mazowieckie) oraz Austro - Węgierska Twierdza Przemyśl (woj. podkarpackie) ze względu na położenie w południowo - wschodniej Polsce. Obszar badań ukierunkowany został na Twierdzę Dęblin z uwagi na stosunkowo małe rozpoznanie tego obiektu.

2.5 UKŁAD PRACY I METODY BADAWCZE

Praca złożona jest z dwóch odrębnych opracowań:

- **Tom I** - dysertacja.
- **Tom II** – katalog.

Struktura dysertacji składa się z:

- **Wprowadzenia** gdzie został przedstawiony problem badawczy, cel i zakres pracy.
- **Przykładów adaptacji** fortyfikacji zarówno z kraju jak również przykładów z innych krajów.
- Analizy **stanu badań** na podstawie dostępnej fachowej literatury z dziedziny architektury, urbanistyki, konserwacji zabytków, zarządzania oraz turystyki.
- Części skupionej na **analizach i waloryzacji poszczególnych fortów w Twierdzy Dęblin**. Analizie poddane zostaną elementy wykorzystywane i zagospodarowane oraz elementy niezagospodarowane.
- **Identyfikacji i ocenie istniejących XIX wiecznych fortyfikacji** na terenach Polski. Porównaniu stanu zachowania oraz sposobów adaptacji wybranych przykładów z Polski.
- **Oceny potrzeb** jakie powinno spełniać miasto Dęblin oraz możliwości ulokowania ich w przestrzeni Twierdzy. W części tej przedstawione są przykłady zagospodarowywania przestrzeni i obiektów o pierwotnej funkcji militarnej.
- Syntezy omawianego zagadnienia obejmująca **wnioski** oraz propozycje rozwiązań do rewaloryzacji i skutecznych metod ochrony konserwatorskiej.

Z uwagi na szeroki zakres problemowy analiz adaptowanych nowożytnych obiektów militarnych wskazane jest użycie różnorodnych metod badawczych. W pracy badawczej Autor stosuje przede wszystkim:

- **Analizę źródeł**

Analiza ta obejmuje dostępne źródła literaturowe dotyczące procesów przekształceń obiektów militarnych nowożytnych po okresie wojennym. Okres objęty badaniami to przełom XX i XXI wieku gdzie następował dynamiczny rozwój urbanistyki i stopniowe wnikanie tkanki miejskiej w układy przestrzenne fortyfikacji stałych pierścieniowych. związanej ze coraz bardziej zwiększonym zainteresowaniem odwiedzania miejsc związanych z *architectura militaris*. Analizie poddane zostały także materiały archiwalne, mapy, opisy oraz opracowania projektowe dotyczące badanych obiektów.

- **Metodę obserwacyjnej**

Metoda ta polega przede wszystkim na analizie zaobserwowanych skutków rewitalizacji lub jej braku w obiektach zabytkowych o funkcji militarnej. Dotyczy również wprowadzania w życie planów zagospodarowania przestrzennego i zarządzania wielkoprzestrzennych układów pofortecznych. Przeanalizowane także zostaną skutki jakie za sobą niosła działania związane z adaptacją, konserwacją i ochroną założeń *architectura militaris*. Poddane tej metodzie w pracy są działania, które mają pozytywne skutki dla zabytkowej tkanki ale również krytyka braku działań związanych z ochroną ich wartości kulturowych.

- **Metodę analiz porównawczych**

Porównanie obiektów o zbliżonej formie oraz funkcji po wprowadzonej adaptacji oraz sposobie zagospodarowania. Analiza skutków różnych ingerencji oraz wprowadzenia różnych funkcji oddziałujących na proces przekształcania terenów pofortecznych.

- **Metodę waloryzacji⁷⁸**

Poddane waloryzacji pod względem możliwości adaptacyjnych na przykładach funkcjonujących założeń fortecznych, poszczególnych obiektów Twierdzy Dęblin oraz w całościowym ujęciu na podstawie opracowanego wzorca. Autor opracował wzór oceny wartości zabytkowego założenia fortyfikacyjnego obejmujący stan techniczny, wartości szczególne, stan zachowania a także możliwości wprowadzania nowych uzupełnień.

⁷⁸ B. Szmygin, *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków* (Lublin, 2016)

Struktura katalogu składa się z:

- **Opis do katalogu**
- Dokumenty dotyczące **Twierdzy Dęblin** – dokumenty archiwalne, historyczne plany, zdjęcia archiwalne, karty obiektów oraz dokumentacja fotograficzna.
- Dokumenty dotyczące **Twierdzy Przemyśl** oraz wybranych do analizy porównawczej fortów – dokumenty archiwalne, historyczne plany, zdjęcia archiwalne, karty obiektów oraz dokumentacja fotograficzna.
- Dokumenty dotyczące **Twierdzy Warszawa** oraz wybranych do analizy porównawczej fortów – dokumenty archiwalne, historyczne plany, zdjęcia archiwalne, karty obiektów oraz dokumentacja fotograficzna.

Z uwagi na obszerny materiał badawczy Autor materiały objęte badaniami szczegółowymi umieścił w oddzielnym opracowaniu stanowiącym Tom II do pracy.

3 WSPÓŁCZESNE ADAPTACJE FORTYFIKACJI

W związku z zagrożeniami związanymi z degradacją obiektów zabytkowych na świecie podejmowane są różnego rodzaju próby rewitalizacji. Biorąc pod uwagę czynniki ekonomiczne (istotne dla właściciela obiektu) najbardziej oczywistą formą ochrony wartości zabytkowych jest adaptacja funkcji i formy do współczesnych potrzeb.⁷⁹ Podniesienie w ten sposób wartości rynkowej obiektu skutkuje jego uatrakcyjnieniem ale jednocześnie zabezpieczeniem wartości historycznej.⁸⁰ Działania prowadzone na zabytkach mają na celu zabezpieczanie elementów zdegradowanych, niebezpiecznych oraz uzupełnianie ubytków jak również wprowadzanie współczesnych kubatur.⁸¹

W niniejszym rozdziale Doktorant przedstawia przykłady ze świata różnych uzupełnień funkcjonalnych oraz kubaturowych mających na celu zwiększenie ekonomicznych aspektów funkcjonowania zabytków. Przekłada się to na ich dalsze istnienie i zabezpieczenie przed procesami degradującymi zabytek. Przedstawione przykłady prezentują współczesne uzupełnienia oraz wprowadzanie funkcji innych niż tylko poznawcze, turystyczne.

Adaptacja tego typu zabytkowych budowli wiąże się z **przystosowywaniem ich do współczesnych wymagań użytkowych**. Dotyczy to zarówno układów funkcjonalnych, przestrzennych ale również infrastruktury technicznej. Pozwala to na stworzenie obopólnych korzyści związanych z zaspokajaniem potrzeb inwestycyjnych, użytkowych ale również daje możliwość przeprowadzania prac restauracyjnych związanych z działalnością konserwatorską. Współczesne uzupełnienia w tkance historycznej są przejawem zmieniających się potrzeb użytkownika. Zatem nadawanie obiektowi historycznemu współczesnych funkcji użytkowych jest czymś naturalnym oraz koniecznym. Wprowadzanie funkcji innych niż pierwotne w obiektach zabytkowych skutkuje podniesieniem i uatrakcyjnieniem funkcji o dodatkowe doznania wizualne. Kolejnym przykładem ingerencji w substancję zabytkową jest wkomponowywanie **nowych kubatur** koniecznych do wprowadzania innych niż pierwotne funkcje w obiekcie. Ma to odniesienie do obiektów przy których proces degradacji obiektu jest tak znaczny, że wprowadzanie nowych funkcji wiąże się ze znacznymi uzupełnieniami kubaturowymi. Możliwe jest również funkcjonowanie zabytków jako obiekty o charakterze muzealno - turystycznym. Aby jak najbardziej uatrakcyjnić walory poznawcze zabytku konieczna jest **ingerencja uzupełnień**.

⁷⁹ Owerczuk, 'Zabytek a architektura współczesna o formach historycznych'

⁸⁰ S. Mosler, 'Everyday Heritage Concept as an Approach to Place-Making Process in the Urban Landscape', *Journal of Urban Design* 24, no. 5 (3 September 2019), 778–793, doi:10.1080/13574809.2019.1568187

⁸¹ *Achieving The Socio-Economic Re-Use of Former Military Land & Heritage - Interreg IIIC* (United Kingdom, 2007)

Ryc. 2 Fort Bakkerskil – widok z góry

Ryc. 3 Fort Bakkerskil – widok elewacji koszar

Ryc. 4 Fort Bakkerskil - adaptacja kazamat na funkcję hotelową

W niniejszym rozdziale Doktorant przedstawia przykłady ingerencji w obiekty *architectura militaris* z poza Polski.

Architektura militarna to specyficzna grupa obiektów mająca określone i ograniczone możliwości związane z przystosowywaniem ich do różnych funkcji użytkowych. W większości przypadków sprowadza się to do udostępnianiu fortyfikacji do celów turystycznych. Jednakże możliwe są adaptacje do funkcji uzupełniających jak np. bazy hotelowe (Ryc. 2, Ryc. 3, Ryc. 4) lub funkcje komercyjne uzupełniające podstawowe przystosowanie obiektu do ruchu turystycznego. Skutkuje to uatrakcyjnieniem oferty turystycznej oraz przystosowywaniem go do dłuższego pobytu potencjalnego odbiorcy. Za taki przykład służy Fort *Bakkerskil* w Holandii. Pełni on funkcję zaplecza turystycznego i bazy noclegowej dla ruchu turystycznego.

Współczesne uzupełnienia fortyfikacji stałej na świecie pojawiają się w wielu obiektach. Mają one zarówno pozytywne jak i negatywne skutki w swoich działaniach. Należy zaznaczyć iż procesy związane z adaptacją obiektów zabytkowych w większości przypadków przyczyniają się do rewitalizacji oraz powstrzymywaniu procesów związanych z degradacją substancji zabytkowej.

Ryc. 5 Fort Kijkduin – Holandia – widok z góry

Ryc. 6 Fort Kijkduin – kazamaty zaadaptowane na funkcję turystyczną

Ryc. 7 Fort Kijkduin - widok potorny zaadaptowanej na akwarium

Do pozytywnych zalicza się procesy związane m.in. z:

- restauracją elementów historycznych,
- uczytelnianie całości substancji zabytkowej,
- wyeksponowaniem dydaktycznych elementów historycznych,
- wprowadzanie w sposób a historyzujący nowych uzupełnień konserwatorskich,
- ograniczenie degradacji zabytku poprzez zagospodarowywanie terenu otaczającego,
- wprowadzanie elementów małej architektury, informacji turystycznej i historycznej.

Do negatywnych zalicza się procesy związane m.in. z:

- zbyt silne wyeksponowanie substancji dodanej,
- dominanty powstałe poprzez wprowadzanie dodanych kubatur,
- niekiedy trudności w identyfikacji historycznych cech obiektu,

Jako przykłady tego typu zarówno pozytywnych jak i negatywnych skutków adaptacji może posłużyć Fort Kijkduin w Holandii (Ryc. 5). Zaadaptowany na

funkcję akwarium Morza Północnego (Ryc. 6, Ryc. 7) i muzeum. Nowa funkcja ściśle komercyjna przekłada się na zwiększenie ruchu turystycznego jednocześnie propagując wartości historyczne zabytkowej fortyfikacji.

Ryc. 8 Fort Steurgat –widok z góry

Ryc. 9 Fort Steurgat - widok elementu uzupełnienia kubatur para historyzującego

Fort *Steurgat* stanowi przykład zmiany funkcji z pierwotnej militarnej na funkcję mieszkalną (Ryc. 8). Obiekt zlokalizowany w Holandii w latach 1999 - 2000 przeszedł rewaloryzację zmieniając swoją funkcję na luksusowy zespół mieszkaniowy. Autorem projektu jest Architectenbureau Knoester BV Dordrecht.

Jest to przykład możliwości adaptacyjnych obiektu militarnego z XIX wieku na funkcję całoroczną. Dodatkowo walor nowej funkcji podniesiony został poprzez aranżację istniejącego fortu i jego otoczenia co skutkowało podniesieniu poziomu inwestycji oraz nadanie mu charakteru luksusowej posiadłości.

Wprowadzone elementy para historyzujące (Ryc. 9) czytelnie odznaczają tkankę zabytkową od współczesnych rozwiązań projektowych nadając tym samym wyjątkowy charakter nowej funkcji użytkowej.

Na podstawie przedstawionych przykładów adaptacji zabytkowych obiektów niezależnie od ich pierwotnych funkcji użytkowych Doktorant wysuwa **wnioski** iż każde zabiegi adaptacyjne przeprowadzane w celu rewitalizacji skutkują pozytywnymi aspektami związanymi z ochroną wartości historycznej. Należy zaznaczyć iż zabiegi te powinny być prowadzone w relacji inwestor, odbiorca organ administracyjny, który prowadzi nadzór nad poprawnymi zabiegami z punktu widzenia ochrony konserwatorskiej. Analizowane sposoby wprowadzania współczesnych zmian funkcjonalnych, wprowadzania uzupełnień kubaturowych czy adaptacji przestrzeni pofortecznych na przykładach ze świata są dowodem na pozytywne skutki tychże działań.

Problematyka własności obiektów zabytkowych niesie ze sobą swoje zagrożenia związane z dbałością o wartości historyczne jakie reprezentują. Jednakże umożliwienie inwestorom szerszych działań inwestycyjnych w celach komercyjnych powoduje obustronne

korzyści zarówno dla inwestora jak również dla zabytku. Ograniczanie możliwości wprowadzania współczesnych uzupełnień oraz ingerencji w zabytek powoduje zniechęcanie potencjalnych inwestorów. Wymienione w niniejszym rozdziale działania adaptacyjne (ściśle komercyjne) podnoszą atrakcyjność wprowadzanej funkcji, przyciągając potencjalnego odbiorcę jednocześnie stwarzając konieczność prac zabezpieczających i rewitalizacyjnych w obiekcie. Dzięki odpowiedniemu nadzorowi ze strony organów chroniących zabytek oraz współpracy konserwator - inwestor wprowadza się nowe zastosowanie dla innych niż pierwotne funkcji.

W przypadku inwestycji związanych z fortyfikacjami wielkopowierzchniowymi konieczne jest analizowanie a następnie wprowadzanie w życie planów inwestycyjnych uwzględniających możliwości i cele inwestorów oraz dobro zabytku. Jak przedstawiono w próbkach badawczych przykładów adaptacyjnych na świecie zmiany funkcjonalne pojedynczych obiektów wchodzących w skład większych założeń również odnosi pozytywne skutki w ich ochronie. „*Nowe życie*” dla zabytku skutkuje w tym przypadku poprzez: zwiększenie ruchu turystycznego, propagowanie wartości historycznych, ale również bardziej wymierne skutki finansowe niezbędne do dbałości o utrzymanie stanu technicznego zabytków.

4 STAN BADAŃ

Przegląd stanu badań skoncentrowany jest na najistotniejszych badaniach, które prowadzone były w zakresie tematyki ochrony architektury militarnej. Problematyka zarządzania i adaptacji wielkoskalowych zespołów obronnych staje się bardzo ważnym aspektem podczas planowania dla rozwoju obszaru. Twierdze występują zarówno jako założenia wielkoprzestrzenne w skali regionu (Twierdza Przemyśl) jak również w skali miejskiej (Twierdza Warszawa). Ochrona zasobu fortecznego w kontekście wykorzystania jego potencjału adaptacyjnego staje się ważnym aspektem w dziedzinie zarządzania, planowania przestrzennego miast, ale również urbanistyki związanej z założeniami wielkoprzestrzennymi dawnych fortyfikacji. Zespoły forteczne z okresu XIX wieku dzięki swojemu uporządkowanemu planowi (nadal czytelnemu w strukturze dzisiejszych miast) przy poprawnym zarządzaniu oraz zagospodarowaniu dają szansę na stworzenie spójnej całości przestrzennej. Istotnym aspektem tematyki fortyfikacji nowożytnych, w których głównym kryterium jest analiza współczesnych adaptacji, jest ich przystosowywanie do współczesnych funkcji użytkowych.

W niniejszym rozdziale przeanalizowane są opracowania naukowe, materiały archiwalne oraz programy użytkowe skupiające się na tematyce adaptacji oraz wykorzystania potencjału zarówno pojedynczych obiektów *architectura militaris* jak również całych założeń. Przegląd stanu badań dotyczący zagadnienia XIX-wiecznych fortyfikacji na ziemiach polskich wskazuje, że dobrze zachowane duże twierdze zostały przebadana przez różne dziedziny naukowe pod różnymi aspektami. Twierdza Dęblin zarówno jako całość założenia jak i pojedyncze składowe nie została do tej pory należycie naukowo rozpoznana. Opracowania dotyczące tego założenia sporządzane na zlecenie konserwatora zabytków analizują jedynie stan i stopień zachowania nie odnosząc się do możliwości adaptacyjnych. Z analizy przeprowadzonej na podstawie badań literaturowych wynika iż Twierdza Dęblin jako całościowe założenie forteczne nie została przebadana. Pojedyncze pozycje naukowe odnoszące się do tej fortyfikacji poruszają zagadnienia z dziedziny identyfikacji ziemnych kubatur przy użyciu współczesnych technologii pomiarowych. Znaczna część publikacji naukowych oraz książek odnosi się do analiz historycznych Twierdzy Dęblin. Szeroko rozumiana i szczegółowa analiza historyczna, architektoniczna oraz konserwatorska nie została opracowana dla tego założenia. Badania przedstawione w pracy wskazują na stopniową degradację tego cennego zabytku. Wartym zatem jest objęcie fortyfikacji dęblińskiej badaniami naukowymi opisującymi rys historyczny, stan i stopień zachowania, zagrożenia oraz możliwości nowych adaptacji funkcjonalnych.

Wśród współczesnej literatury dostępnych jest wiele opracowań poruszających tematykę fortyfikacji, głównie w zakresie możliwości ich rewaloryzacji, w celu ponownego wykorzystania i uatrakcyjnienia. Omawiana tematyka dotyczy fortyfikacji z różnych okresów. Poruszane są m. in. sposoby ochrony wartości kulturowych tych obiektów, jak również zwraca się uwagę na ich atrakcyjność pod względem turystycznym. Należy pamiętać iż XIX wieczne fortyfikacje są to wielkopowierzchniowe założenia znajdujące się dzisiaj i niejednokrotnie będące elementem stałym w tkance miejskiej. Budowle te stanowią o charakterze miasta kształtując jego strukturę oraz sposób funkcjonowania. Narzucają niejednokrotnie zarówno układ urbanistyczny jak i specyficzne zasady w kształtowaniu się funkcji miejskich.

Ze względu na ogromny zakres pozycji literaturowych podejmujących problematykę ochrony zabytków w tym tematyki fortyfikacyjnej Autor skupił się na najważniejszych pozycjach z tych dziedzin istotnych dla jego pracy. Liczne publikacje w tej dziedzinie świadczą o potrzebie działania w kontekście ochrony konserwatorskiej tych stosunkowo młodych zabytków architektury militarnej. Przedstawione w pracy najważniejsze publikacje związane z wprowadzaniem współczesnych uzupełnień do istniejących założeń pofortecznych zostały podzielone tematycznie. Autor sklasyfikował podział na zagadnienia związane z:

- historią architektury i urbanistyki wojskowej oraz fortyfikacji;
- problematyką konserwatorską związaną z ochroną wartości zabytkowych;
- problematyką zagospodarowania terenów zielonych w pofortecznych założeniach;
- problematyką zarządzania obiektami zabytkowymi w tym założeniami pofortecznymi;
- problematyką adaptacji obiektów *architectura militaris* do współczesnych funkcji;
- problematyką *Kulturowej Turystyki Militarnej*.

Zagadnieniami związanymi z **ochroną wartości zabytkowych architektury obronnej** zajmował się *Janusz Bogdanowski*. Autor m. in. słownika terminologicznego architektury obronnej, będącego podstawową pozycją bibliograficzną w dziedzinie architektury militarnej. Bogdanowski zajmował się ochroną krajobrazu Polski co łączyło się również bezpośrednio z jego zainteresowaniami architekturą obronną. Autor wielu publikacji oraz czynny działacz w dziedzinie ochrony i konserwacji zabytków starał się zwrócić szczególną uwagę na potrzebę objęcia ochroną konserwatorską stosunkowo młodej wówczas architektury militarnej jaką były

fortyfikacje nowożytne. Jego najbardziej znane publikacje aktualne w swej tematyce do dzisiaj to m. in. takie pozycje jak:

- *Słownik terminologiczny architektury. Architektura obronna, Warszawa 1994*⁸²
- *Warownie i zieleń twierdzy Kraków, Kraków 1979*⁸³
- *Sztuka obronna, 1993*⁸⁴
- *Krajobraz warowny XIX / XX w.: dzieje i rewaloryzacja, 1993*⁸⁵
- *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte, 2002*⁸⁶

W swoich pracach przez wiele lat tematykę dotyczącą ochrony zasobów architektury obronnej oraz ich zagospodarowania podejmował również Andrzej Gruszecki. Jego publikacje w znacznej mierze poświęcone były staraniom o uznanie prawa zabytku dla fortyfikacji nowożytnych. Zwracał on uwagę na szczególną charakterystykę tych obiektów i trudności z nimi związane zarówno od strony konserwatorskiej jak i projektowej czy w ostatniej fazie rzemieślniczej. Gruszecki jako założyciel Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zwracał uwagę na bardzo istotny problem uwzględnienia w pracach konserwatorskich specyfiki obiektu militarnego w kontekście ponownego wykorzystania jego wartości. W swoich pracach dużą uwagę skupiał na poprawnym podejściu do konserwacji fortyfikacji jako szczególnego rodzaju zabytku. Ważniejsze publikacje związane z tematyką pracy:

- *Program objęcia skuteczną ochroną związanych z Polską fortyfikacji historycznych, 1955*⁸⁷
- *O uznanie prawa zabytku dla fortyfikacji nowożytnej, 1956*⁸⁸
- *Cytadela Warszawa, 1959*⁸⁹
- *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich, 1966*⁹⁰

⁸² J. Bogdanowski, Z. Holcer, and M. Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna* (Warszawa, 1994)

⁸³ J. Bogdanowski, *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Cracoviana 1, 1979

⁸⁴ J. Bogdanowski, *Sztuka obronna [Sztuka obronna by Bogdanowski Janusz]* (Kraków, 1993)

⁸⁵ J. Bogdanowski, *Krajobraz Warowny XIX / XX w.: Dzieje i Rewaloryzacja* (Kraków, 1993)

⁸⁶ Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte*

⁸⁷ A. Gruszecki, 'Program Objęcia Skuteczną Ochroną Związanych z Polską Fortyfikacji Historycznych', *O Skuteczną Ochronę Fortyfikacji Historycznych*, vol. 1, Fortyfikacja (Warszawa - Kraków, 1955), 7–11

⁸⁸ A. Gruszecki, 'O Uznanie Prawa Zabytku Dla Fortyfikacji Nowożytnej', *Ochrona Zabytków IX*, no. 1–2 (1956), 3–17

⁸⁹ A. Gruszecki, 'Cytadela Warszawa', *Ochrona Zabytków XII*, no. 3–4 (1959), 249–267

⁹⁰ A. Gruszecki, 'Twierdze Rosyjskie Na Ziemiach Polskich', *Studia i Materiały Do Historii Wojskowości XII*, no. I (1966), 199–234

- *Propozycja nowej Karty Weneckiej, 1974*⁹¹
- *Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości, 1978*⁹²
- *O pilnym objęciu pracami konserwatorskimi zachowanych fortyfikacji nowożytnych, 1983*⁹³
- *Fortyfikacja nowożytna, Spotkania z Zabytkami, 1987*⁹⁴, 1992⁹⁵, 1993⁹⁶
- *Fortyfikacje historyczne w Warszawie, 1991*⁹⁷
- *Twierdze rosyjskie w Polsce, problemy ich ochrony i zagospodarowania, 1995*⁹⁸
- *Cytadela Twierdzy Dęblin (Iwanogorod), 1996*⁹⁹
- *Specyfika zasobów architektury obronnej w Polsce, ich ochrony i zagospodarowania, 1997*¹⁰⁰
- *Badania i ochrona architecturae militaris, 2000*¹⁰¹

Problematyka **rewitalizacji obiektów zabytkowych** poruszana została przez różne zespoły badawcze. Zespół *Bogusława Szmygina* zajmował się tematyką **ochrony wartości w procesie adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji**. Jako prezes Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS czynnie działa na rzecz Ochrony i Konserwacji Zabytków.¹⁰² Jego działalność naukowa w dziedzinie ochrony wartości kulturowej obiektów militarnych jest szeroko znana zarówno w Polsce jak i na świecie. Organizator wielu konferencji naukowych jak również seminariów poświęconych ochronie zabytków czynnie działa zarówno na polu naukowym jak i praktycznym realizując granty skupiające się na praktycznych sposobach

⁹¹ A. Gruszecki and W. Łysiak, 'Propozycja Nowej Wersji Karty Weneckiej' no. 1–2, *Architektura* (1974), 3–21

⁹² A. Gruszecki, 'Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości', *Ochrona Zabytków* no. 2 (1978), 126–128

⁹³ A. Gruszecki, 'O pilnym objęciu pracami konserwatorskimi zachowanych fortyfikacji nowożytnych', *Konserwatorska Teka Zamojska, Materiały z sesji naukowej w Zamościu 18-20 maja 1983, II* (Warszawa-Zamość, 1988), 79–82

⁹⁴ A. Gruszecki, 'Fortyfikacja Nowożytna' 11, no. 1, *Spotkania z Zabytkami* (1987), 12–17

⁹⁵ A. Gruszecki, 'Fortyfikacja Nowożytna' 16, no. 7, *Spotkania z Zabytkami* (1992), 22–24

⁹⁶ A. Gruszecki, 'Fortyfikacja Nowożytna' 17, no. 1, *Spotkania z Zabytkami* (1993), 18–20

⁹⁷ A. Gruszecki, *Fortyfikacje Historyczne w Warszawie*, 2 (Warszawa, 1991)

⁹⁸ A. Gruszecki, 'Twierdze Rosyjskie w Polsce. Problemy Ich Ochrony i Zagospodarowania', vol. 1, 95 vols, *Lubelszczyzna* (Lublin, 1995), 72–75

⁹⁹ A. Gruszecki, 'Cytadela Twierdzy Dęblin (Iwanogorod)', *Fortyfikacja Rosyjska Na Ziemiach Polskich - Stan Badań i Problemy Ochrony*. IV, *Fortyfikacja* (1996)

¹⁰⁰ A. Gruszecki, 'Specyfika Zasobów Architektury Obronnej w Polsce, Ich Ochrony i Zagospodarowania', *Ochrona Zabytków Architektury Obronnej* (Giżycko, 1997), 15–25

¹⁰¹ A. Gruszecki, 'Badania i ochrona architecturae militaris', *Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku - materiały konferencji naukowej zorganizowanej w stulecie urodzin Jana Zachwatowicza na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej* (Warszawa, 2000), 137–145

¹⁰² 'ICOMOS POLSKA', accessed 2 January 2023, <http://www.icomos-poland.org/pl/o-nas.html>

ochrony zabytków w Polsce jak i na świecie. Bogusław Szmygin jest autorem oraz współautorem licznych publikacji naukowych takich jak np.:

- *Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji*, 1996¹⁰³
- *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku: [rozprawa habilitacyjna]*, 2000¹⁰⁴
- *Postęp i nowoczesność w konserwacji zabytków : problemy, perspektywy*, 2005¹⁰⁵
- *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, 2009¹⁰⁶
- *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, 2014¹⁰⁷
- *Problemy ochrony zabytków - obecny stan oraz Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*, 2014¹⁰⁸
- *Karta Wenecka w świetle współczesnych wyzwań teorii konserwatorskiej*, 2015¹⁰⁹
- *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, 2015¹¹⁰
- *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, 2016¹¹¹
- *Uwarunkowania i założenia systemu służb ochrony zabytków w Polsce*, 2016¹¹²
- *Ochrona zabytkowych ruin - założenia od teorii do praktyki*, 2018¹¹³
- *Selected problems of protecting and managing historical ruins in Poland*, 2017¹¹⁴
- *Value assessment of Zamość from the perspective of 25 years on UNESCO World Heritage List*, 2017¹¹⁵

¹⁰³ B. Szmygin, 'Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji', *Ochrona Zabytków* (1996), 347–350

¹⁰⁴ B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku* (Lublin, 2000)

¹⁰⁵ B. Szmygin, *Postęp i nowoczesność w konserwacji zabytków : problemy, perspektywy* (Lublin, 2005)

¹⁰⁶ Szmygin, *Adaptacja obiektów zabytkowych*

¹⁰⁷ B. Szmygin, *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych : praca zbiorowa* (Warszawa, 2014)

¹⁰⁸ B. Szmygin, 'Problemy Ochrony Zabytków - Obecny Stan Oraz Zalecenie UNESCO w Sprawie Historycznego Krajobrazu Miejskiego', *Dlaczego i Jak w Nowoczesny Sposób Chronić Dziedzictwo Kulturowe : Materiały Pokonferencyjne* (Warszawa, 2014), 49–60

¹⁰⁹ B. Szmygin, 'Karta Wenecka w Świetle Współczesnych Wyzwań Teorii Konserwatorskiej', *Karta Wenecka 1964-2014* (Toruń, 2015), 77–84

¹¹⁰ B. Szmygin, *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków* (Warszawa - Lublin, 2015)

¹¹¹ B. Szmygin, 'Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków', *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* Nr 2 (2016), 121–132

¹¹² B. Szmygin, 'Uwarunkowania i Założenia Systemu Służb Ochrony Zabytków w Polsce', *Założenia Systemu Służb Konserwatorskich w Polsce* (Lublin, 2016), 121–128

¹¹³ B. Szmygin, 'Ochrona Zabytkowych Ruin - Założenia Od Teorii Do Praktyki', *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego = Protection of Cultural Heritage* (2018), 191–200

¹¹⁴ A. Fortuna-Marek and B. Szmygin, 'Selected Problems of Protecting and Managing Historical Ruins in Poland', *Budownictwo i Architektura* 16, no. 4 (2017), doi:10.24358/Bud-Arch_17_164_12

¹¹⁵ J. Jurczyk and B. Szmygin, 'Value Assessment of Zamość from the Perspective of 25 Years on UNESCO World Heritage List', *Budownictwo i Architektura* 16, no. 4 (2017), 093–112, doi:10.24358/Bud-Arch_17_164_06

- *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach - Zdroju, 2017*¹¹⁶
- *Stare Miasto w Zamościu Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO: ocena wartości i plan zarządzania, 2018*¹¹⁷
- *Pomniki historii - forma ochrony, forma promocji, forma zarządzania?, 2019*¹¹⁸
- *Plan zarządzania jako narzędzie ochrony wartości zabytkowych Zamościa, 2020*¹¹⁹
- *Plan Zarządzania w ochronie miasta historycznego - założenia i kluczowe działania w Planie Zarządzania Starego Miasta w Zamościu, 2020*¹²⁰

Problematykę **zagospodarowania przestrzeni pofortecznych obiektów militarno – wojskowych** w swoich pracach analizował Piotr Molski. Zwracając szczególną uwagę na współczesne metody ochrony konserwatorskiej tychże obiektów. W opracowaniach poświęconych ochronie obiektów pofortecznych przedstawia propozycje metodycznych działań ochronnych przy jednoczesnym zachowaniu i akcentowaniu wartości zabytkowych. Analizy zespołu badawczego Piotra Molskiego, Marcina Górskiego oraz Cezarego Głuszka prowadzone były m.in. w polskich twierdzach takich jak: Warszawa, Boyen i Cytadeli Twierdzy Modlin. Jako pracownik Politechniki Warszawskiej swoje rozważania na temat ochrony fortyfikacji popierał licznymi badaniami a także pracami projektowymi zarówno studyjnymi jak również praktycznymi. Ważniejsze pozycje literaturowe z omawianej dziedziny to m. in.:

- *Problemy adaptacji terenów pofortecznych Twierdzy Warszawa do współczesnych funkcji, 1996*¹²¹

¹¹⁶ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, and A. Siwek, *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach - Zdroju* (Lublin, 2017)

¹¹⁷ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, and A. Siwek, *Stare Miasto w Zamościu Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO: ocena wartości i plan zarządzania* (Lublin, 2018)

¹¹⁸ B. Szmygin, 'Pomniki Historii – forma ochrony, forma promocji, forma zarządzania?', *Protection of Cultural Heritage* no. 7 (27 February 2019), 207–218, doi:10.35784/odk.731

¹¹⁹ B. Szmygin, 'Plan Zarządzania Jako Narzędzie Ochrony Wartości Zabytkowych Zamościa', *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego* (2020), 55–65

¹²⁰ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, and A. Siwek, 'Plan Zarządzania w Ochronie Miasta Historycznego - Założenia i Kluczowe Działania w Planie Zarządzania Starego Miasta w Zamościu', *Ochrona Zabytków* (2020), 129–162

¹²¹ P. Molski, 'Problemy Adaptacji Terenów Pofortecznych Twierdzy Warszawa Do Współczesnych Funkcji', *Fortyfikacja Rosyjska Na Ziemiach Polskich - Stan Badań i Problemy Ochrony IV, Fortyfikacja* (1996), 17–25

- *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli: poradnik dla samorządów terytorialnych, właścicieli i użytkowników zabytków obronnych, 2001*¹²²
- *Forteczny park kulturowy „Wyspa Giżycka” jako formuła ochrony wartości kulturowo - przyrodniczych, 2002*¹²³
- *Cechy fortyfikacji nowszej a metody waloryzacji konserwatorskiej, Warszawa 2002*¹²⁴
- *Idea fortecznych parków kulturowych, 2004*¹²⁵
- *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce, Warszawa 2007*¹²⁶
- *Ingerencje w zabytkowe struktury a teoria konserwatorska - z doświadczeń w ochronie architektury obronnej, w: Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce, 2008*¹²⁷
- *Postulaty utworzenia parku kulturowego zespołu XIX - wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa, 2009*¹²⁸
- *Adaptacja - formy i uwarunkowania, w: Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych, 2009*¹²⁹
- *Współczesne tendencje w ochronie zabytków architektury a konserwacja zapobiegawcza, 2012*¹³⁰
- *Ochrona zabytków fortyfikacji nowszej w ostatniej dekadzie - sukcesy i porażki, 2013*¹³¹

¹²² P. Kozarski and P. Molski, *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli : poradnik dla samorządów terytorialnych, właścicieli i użytkowników zabytków obronnych* [Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli], 2001

¹²³ P. Molski, 'Forteczny Park Kulturowy "Wyspa Giżycka" Jako Formuła Ochrony Wartości Kulturowo-Przyrodniczych', *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, vol. II (Warszawa, 2002), 93–103

¹²⁴ P. Molski, 'Cechy Fortyfikacji Nowszej a Metody Waloryzacji Konserwatorskiej', *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, vol. II (Warszawa, 2002), 81–91

¹²⁵ P. Molski, 'Idea Fortecznych Parków Kulturowych', *Forteczne Parki Kulturowe Szansą Na Ochronę Zabytków Architektury Obronnej*, 2004, 139–149

¹²⁶ Molski, 'Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce'

¹²⁷ P. Molski, 'Ingerencje w Zabytkowe Struktury a Teoria Konserwatorska - z Doświadczeń w Ochronie Architektury Obronnej', *Współczesne Problemy Teorii Konserwatorskiej w Polsce*, 2008, 85–92

¹²⁸ P. Molski, 'Postulaty Utworzenia Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa', *Zespół XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdza Warszawa: Konsultacje i Założenia Do Projektu Planu Ochrony Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa* (Warszawa, 2009), 9–10

¹²⁹ Molski, 'Adaptacja - formy i uwarunkowania'

¹³⁰ P. Molski, 'Współczesne tendencje w ochronie zabytków architektury a konserwacja zapobiegawcza', *Konserwacja zapobiegawcza środowiska I*, *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii UKSW* (Zielona Góra; Warszawa, 2012), 41–44

¹³¹ P. Molski, 'Ochrona zabytków fortyfikacji nowszej w ostatniej dekadzie - sukcesy i porażki', *Fortyfikacje nowożytne w Polsce - badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji* (Toruń, 2013), 105–111

- *Funkcja - atrybutem wartości i ochrony zabytku, 2014*¹³²
- *Ochrona i wykorzystanie zabytkowych fortyfikacji z perspektywy minionego 50 - lecia, 2018*¹³³
- *Zarządzanie pomnikami historii, 2019*¹³⁴
- *Przekształcenia zabytkowych obiektów - próba kodyfikacji, 2021*¹³⁵

Cezary Głuszek w pracach naukowych porusza ważną problematykę **modernizacji oraz adaptacji** jako warunku koniecznego do ochrony oraz przetrwania obiektów pofortecznych we współczesnych realiach. Łączy on elementy konserwatorskie z elementami czysto projektowymi jako jedną całość wzajemnie się przeplatającą i uzupełniającą. W pracach Głuszka poruszana jest tematyka współczesnych uzupełnień w zabytkowej tkance tego typu obiektów. Powołuje się on na istniejące przykłady współczesnych rozwiązań projektowych jak również sprawdzone i działające w dzisiejszych realiach realizacje zarówno z polski jak i zagranicą. Ważnym aspektem jest próba powiązania projektowania konserwatorskiego z architektonicznym w układ synergiczny. Cezary Głuszek swoje przemyślenia i rozważania w tej tematyce zawarł w licznych publikacjach takich jak m. in.:

- *Twierdza Warszawa, 1996*¹³⁶
- *Wpływy francuskie w fortyfikacji rosyjskiej na ziemiach polskich, 2002*¹³⁷
- *Fortyfikacje Twierdzy Warszawa jako przedmiot ochrony konserwatorskiej, wartości zabytkowe, 2009*¹³⁸
- *Rewaloryzacja zabytkowych fortyfikacji przełomu XIX i XX wieku w Polsce: architektura współczesnych uzupełnień, 2012*¹³⁹
- *Współczesne uzupełnienia fortyfikacji. Przykłady zagraniczne, 2013*¹⁴⁰

¹³² P. Molski, 'Funkcja – atrybutem wartości i ochrony zabytku', *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych* (Warszawa, 2014), 189–194

¹³³ P. Molski, 'Ochrona i Wykorzystanie Zabytkowych Fortyfikacji z Perspektywy Minionego 50-Lecia', *Dawne Fortyfikacje Dla Turystyki, Rekreacji i Kultury* (Toruń, 2018), 9–20

¹³⁴ P. Molski, 'Zarządzanie pomnikami historii', *Protection of Cultural Heritage* no. 7 (27 February 2019), 123–133, doi:10.35784/odk.32

¹³⁵ Molski, 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', 30 June 2021

¹³⁶ C. Głuszek, 'Twierdza Warszawa', *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach Polskich - stan badań i problemy ochrony* IV, *Fortyfikacja* (1996), 7–15

¹³⁷ C. Głuszek, 'Wpływy Francuskie w Fortyfikacji Rosyjskiej Na Ziemiach Polskich', *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, vol. II (Warszawa, 2002), 25–35

¹³⁸ Głuszek, 'Fortyfikacje Twierdzy Warszawa Jako Przedmiot Ochrony Konserwatorskiej, Wartości Zabytkowe'

¹³⁹ C. Głuszek, 'Współczesne uzupełnienia fortyfikacji. Przykłady zagraniczne', *Fortyfikacje nowożytnie w Polsce - badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji* (Toruń, 2013), 127–136

¹⁴⁰ Głuszek, 'Rewaloryzacja zabytkowych fortyfikacji przełomu XIX i XX wieku w Polsce. Architektura współczesnych uzupełnień'

- *Fortyfikacje na ziemiach Królestwa Polskiego w przededniu I wojny światowej*, 2015¹⁴¹
- *Rewaloryzacja i reintegracja fortyfikacji - specyfika konserwatorska w obszarach silnej presji inwestycyjnej*, 2018¹⁴²
- *Waloryzacja murowo - ziemnych obiektów pofortecznych - tło problemu*, 2018¹⁴³
- *Twierdza w strukturze miasta - zarządzanie wielkoskalowymi zespołami fortecznymi*, 2019¹⁴⁴
- *Fort Bema (P - Parysów) w Warszawie - adaptacja do funkcji rekreacji miejskiej*, 2021¹⁴⁵

Turystyczne aspekty funkcjonowania fortyfikacji badał Armin Mikos von Rohrscheidt zajmujący się tematyką **turystyką militarną**. Zauważył on iż obiekty militarne stały się atrakcyjnym elementem na szlakach turystycznych. W swoich pracach podkreśla on znaczenie walorów budownictwa obronnego nazywając Polskę *największym muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu*.... Prace Mikosa dowodzą słuszności tezy, iż *architectura militaris* posiada potencjał, o który warto zadbać. W swoich opracowaniach skupia się na elemencie turystycznym, który stanowi podstawowy aspekt funkcjonowania tego typu obiektów w dzisiejszych czasach. Wśród współczesnej literatury dostępnych jest również wiele opracowań poruszających tematykę fortyfikacji, głównie w zakresie możliwości ich rewaloryzacji, w celu ponownego wykorzystania i uatrakcyjnienia. Omawiana tematyka dotyczy fortyfikacji z różnych okresów. Poruszane są m. in. sposoby ochrony wartości kulturowych tych obiektów, jak również zwraca się uwagę na ich atrakcyjność pod względem turystycznym.

¹⁴¹ C. Głuszek, 'Fortyfikacje Na Ziemiach Królestwa Polskiego w Przededniu I Wojny Światowej', *Rocznik Historii Sztuki* (2015)

¹⁴² Głuszek, 'Rewaloryzacja i Reintegracja Fortyfikacji – Specyfika Konserwatorska w Obszarach Silnej Presji Inwestycyjnej'

¹⁴³ Głuszek, 'The Valuation of the Wall-Earth Fortress Facilities – Background of the Problem'

¹⁴⁴ C. Głuszek, 'Twierdza w strukturze miasta – zarządzanie wielkoskalowymi zespołami fortecznymi', *Dziedzictwo architektoniczne. Badania oraz adaptacje budowli sakralnych i obronnych* (Wrocław, 2019), 101–111

¹⁴⁵ Gleń and Głuszek, 'Fort Bema (P-Parysów) w Warszawie – adaptacja do funkcji rekreacji miejskiej'

- *Współczesne formy turystyki kulturowej, 2009*¹⁴⁶
- *Wykorzystanie średniowiecznych obiektów obronnych w Polsce w ramach różnych form turystyki kulturowej, 2010*¹⁴⁷
- *Obiekty obronne okresu średniowiecza w Polsce jako destynacje i atrakcje turystyki kulturowej, 2010*¹⁴⁸
- *Militarna turystyka kulturowa, 2011*¹⁴⁹
- *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, 2016*¹⁵⁰
- *Historia w turystyce kulturowej, 2018*¹⁵¹
- *Interpretacja dziedzictwa we współczesnej turystyce kulturowej. Cele i założenia, poziomy i wymiary programów, rodzaje podejmowanych działań, 2019*¹⁵²
- *Zarządzanie w turystyce kulturowej, t. I: Konteksty, koncepcje, strategie, 2020*¹⁵³
- *Zarządzanie w turystyce kulturowej, t. II: Obszary, relacje, oferta, 2020*¹⁵⁴
- *Interpretacja dziedzictwa w turystyce kulturowej, 2021*¹⁵⁵
- *Dziedzictwo w turystyce kulturowej - wprowadzenie do kolekcji tematycznej czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa”, 2021*¹⁵⁶

¹⁴⁶ A.M. von Rohrscheidt and K. Buczkowska, eds., *Współczesne Formy Turystyki Kulturowej*, Monografie 391 (Poznań, 2009)

¹⁴⁷ A.M. von Rohrscheidt, 'Wykorzystanie średniowiecznych obiektów obronnych w Polsce w ramach różnych form turystyki kulturowej', *Turystyka Kulturowa* 6 (2010), 4–25

¹⁴⁸ A.M. von Rohrscheidt, 'Obiekty Obronne Okresu Średniowiecza w Polsce Jako Destynacje i Atrakcje Turystyki Kulturowej / Medieval Defense Objects in Poland as Tourist Destinations and Attractions for Cultural Tourism', *Ido–Ruch Dla Kultury/Movement for Culture* no. 10 (2010), 102–117

¹⁴⁹ Jędrysiak, and Rohrscheidt, *Militarna turystyka kulturowa*

¹⁵⁰ Rohrscheidt, *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy (wyd. III)*

¹⁵¹ A.M. von Rohrscheidt, *Historia w turystyce kulturowej*, 2018

¹⁵² A.M. von Rohrscheidt, 'Interpretacja Dziedzictwa We Współczesnej Turystyce Kulturowej. Cele i Założenia, Poziomy i Wymiary Programów, Rodzaje Podejmowanych Działañ', *Turystyka Kulturowa* no. 6 (2019), 61–102

¹⁵³ A.M. von Rohrscheidt, *Konteksty, koncepcje, strategie*, vol. I, *Zarządzanie w turystyce kulturowej*, 2020

¹⁵⁴ A.M. von Rohrscheidt, *Obszary, relacje, oferta*, vol. II, *Zarządzanie w turystyce kulturowej*, 2020

¹⁵⁵ A.M. von Rohrscheidt, *Interpretacja Dziedzictwa w Turystyce Kulturowej*, 2021

¹⁵⁶ A.M. von Rohrscheidt and P. Plichta, 'Dziedzictwo w turystyce kulturowej – wprowadzenie do kolekcji tematycznej czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa”', *Turystyka Kulturowa* 3, no. 120 (20 September 2021), 313–329

5 ZASÓB FORTYFIKACJI NA ZIEMIACH POLSKICH

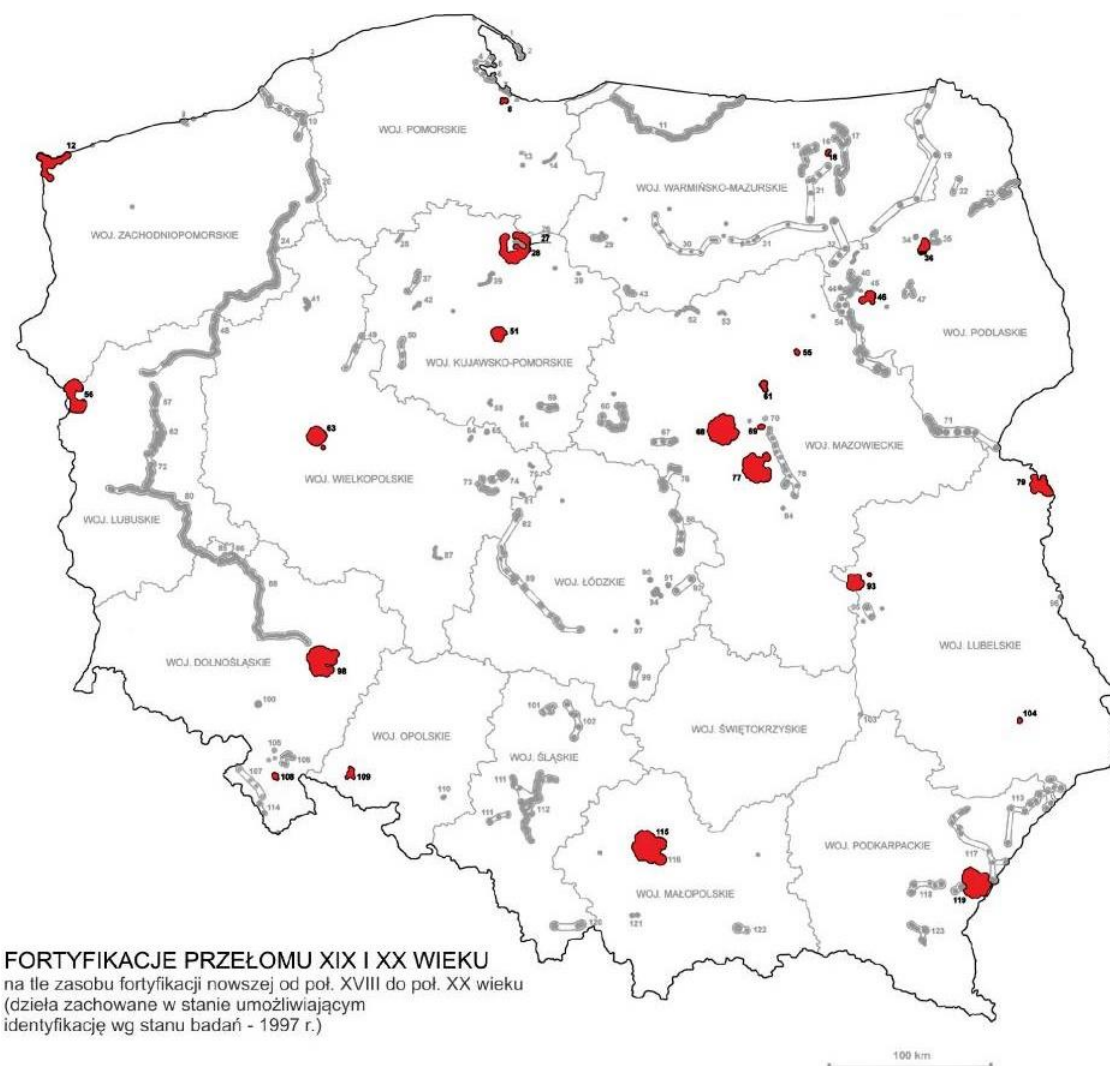
Wybudowane na przełomie XIX i XX wieku w Polsce obiekty obronne austriackie, pruskie i rosyjskie stanowią największy zbiór fortyfikacji w Europie (Ryc. 10).¹⁵⁷ Dlatego też dobór analizowanego materiału stanowiącego tło badań porównawczych do Twierdzy Dęblin został zawężony do konkretnych przykładów. Wyselekcjonowane obiekty objęte opracowaniem posiadają najbardziej zbliżone cechy problemowe, lokalizacyjne i funkcjonalne do Twierdzy Dęblin.

Głównym założeniem forticznym analizowanym w pracy jest Twierdza Dęblin, która jest rosyjską twierdzą fortową powstałą w latach 1878 - 1915. Badania porównawcze przeprowadzone w pracy stanowiące tło do analiz możliwości adaptacyjnych Twierdzy Dęblin. Analizie poddane zostały przykłady sztuki fortyfikacji z okresu XIX wieku. Materiałem porównawczym do badanej Twierdzy Dęblin są Twierdza Warszawa (fortyfikacja rosyjska) oraz Twierdza Przemyśl (fortyfikacja austriacka).

Analizowane szczegółowo przykłady przeprowadzonych rewitalizacji oraz przystosowania obiektów po militarnych do aktualnych funkcji użytkowych stanowią tło do badań porównawczych szerzej opisanych w rozdziale 5.3. Poddane badaniom próbki przedstawiają możliwości adaptacyjne, ale również sposoby zarządzania zarówno całością założeń po fortecznych jak i jednostkowych przykładów objętych opracowaniami i działaniami związanymi z ich rewitalizacją.

Podjęto próbę komparatystyczną obiektów z zakresu czasowego zbliżonego do głównej analizowanej fortyfikacji. Zarówno Twierdza Warszawa jak i Twierdza Przemyśl powstały w tym samym okresie czasowym. W obydwu przykładach w obiektach poddanych analizie przeprowadzono działania związane z pracami dotyczącymi wprowadzania nowych funkcji jak również udostępniania obiektów dla różnego rodzaju użytkownika. W zależności od czynników wpływających na potrzebę odbiorcy wtórna funkcja jaką nadawano obiektom różniła się. Stanowi to podstawę do wniosków na temat szeregu różnego rodzaju predyspozycji adaptacyjnych w tychże obiektach.

¹⁵⁷ Głuszek, 'Twierdza w strukturze miasta – zarządzanie wielkoskalowymi zespołami fortecznymi'

LEGENDA

	DZIEŁO FORTYFIKACYJNE	8. FORTYFIKACJE NOWOŻYTNE GDAŃSKA
	GRUPA FORTECZNA, WAROWNA;
OŚRODEK OPORU	12. TWIERDZA MORSKA ŚWINOUJŚCIE
	ZESPÓŁ DZIEŁ FORTYFIKACYJNYCH
w którym odległość pomiędzy dziełami, ich
grupami i ośrodkami oporu nie przekracza 5 km	18. TWIERDZA BOYEN
	ZESPÓŁ DZIEŁ FORTYFIKACYJNYCH
w którym odległość pomiędzy dziełami, ich
grupami i ośrodkami oporu przekracza 5 km	27. TWIERDZA GRUDZIĄDZ - CYTADELA
	FORTYFIKACJE przełomu XIX i XX wieku
(częściowo w historycznych nawarstwach -
fortyfikacjach wcześniejszych i późniejszych)	28. TWIERDZA GRUDZIĄDZ
		36. TWIERDZA OSOWIEC
		46. TWIERDZA ŁÓŻA
		51. TWIERDZA TORUŃ
		55. GRUPA FORTÓW - RÓŻAN
		56. TWIERDZA KOSTRZYŃ
		61. ZESPÓŁ UMOCNIEŃ PUŁTUSKA
		63. TWIERDZA POZNAŃ
		68. TWIERDZA MODLIŃ
		69. TWIERDZA ZEGRZE
		77. TWIERDZA WARSZAWA
		79. TWIERDZA BRZEŚĆ - PRZEDMOŚCIE TERESPOLSKIE
		93. TWIERDZA DĘBLIN - IWANOGRÓD
		98. TWIERDZA WROCŁAW
		104. TWIERDZA ZAMOŚĆ
		108. TWIERDZA KŁODZKO
		109. TWIERDZA NYŚA
		115. TWIERDZA KRAKÓW
		119. TWIERDZA PRZEMYŚL

Ryc. 10 Schemat lokalizacji fortyfikacji wielkoobszarowych na terenie Polski.

6 BADANIA WŁASNE

W niniejszym rozdziale opisane zostały badania przeprowadzone przez Autora. Szczegółowo przedstawiona została metoda przeprowadzonych badań własnych. Badania wybrane przez autora dotyczą zarówno prac archiwalnych, publikowany opracowań naukowych oraz badań własnych w celu jak najdokładniej przeprowadzonej analizy zmian, przekształceń oraz aktualnego stanu zachowania opracowywanych przykładów. Prace badawcze podzielone zostały na 5 zasadniczych etapów:

- Badania literaturowe dotyczące obszaru badawczego.
- Badania literaturowe poszczególnych elementów fortyfikacji.
- Badania archiwalne dostępnych materiałów (kartograficznych, opracowań konserwatorskich, projektowych itp.).
- Badania terenowe.
 - szczegółowe informacje dot. opracowywanych obiektów;
 - dokumentacja fotograficzna dot. opracowywanych obiektów;
- Katalogowanie informacji archiwalnych, karty obiektu¹⁵⁸ oraz dokumentacji fotograficznej.

Przeprowadzone **badana literaturowe** podzielone zostały na dwa etapy. Pierwszy dotyczył ogólnych zagadnień związanych z założeniami fortecznymi z przełomu XIX i XX wieku. Drugim etapem była szczegółowa analiza publikacji naukowych oraz innych opracowań naukowych dotyczących Twierdzy Dęblin, Twierdzy Przemyśl oraz Twierdzy Warszawa.

Kolejno autor przeanalizował **materiały archiwalne** odnoszące się do poruszanych i analizowanych w pracy założeń fortyfikacyjnych. Ich tło historyczne niezbędne do zrozumienia przekształceń i zmian struktur fortyfikacji na przestrzeni lat. Część z materiałów skupiała się na zagadnieniach konserwatorskich i opracowaniach planów zarządzania jak również realizacji tychże planów. Badane źródła to również dostępne karty białe, archiwalne mapy oraz materiały inwentaryzacyjne.

¹⁵⁸ Szczegółowy opis karty obiektu znajduje się w punkcie 5.1

Część dotycząca **badń terenowych** polegała na wyjazdach do analizowanych w pracy twierdz (Dęblin, Warszawa, Przemyśl). Elementem poprzedzającym badania terenowe było stworzenie karty obiektu uwzględniającej najistotniejsze aspekty związane ze specyfiką opisywanego elementu fortyfikacji. Podczas badań terenowych następowało uzupełnienie karty a następnie sporządzanie niezbędnej dokumentacji fotograficznej. Badania te wykonywane były w okresie wczesnowiosennym ze względu na konieczność przygotowania klarownej dokumentacji fotograficznej.¹⁵⁹ Podczas pracy *in situ*¹⁶⁰ sporządzana była notatka inwentaryzacyjna w postaci uzupełniania informacji na wcześniej przygotowanym wzorze karty obiektu. W konsekwencji powstała szczegółowa dokumentacja każdego z opracowywanych elementów fortyfikacji.

Po zebraniu danych wyjściowych dotyczących wszystkich obiektów, kolejnym etapem było **skatalogowanie** informacji archiwalnych, dokumentacji fotograficznej, oraz materiałów kartograficznych. Kolejno dane wprowadzane były w przygotowany wzór *karty obiektu* uzupełniany o badania terenowe stanu istniejącego.

¹⁵⁹ Wegetacja roślin uniemożliwia wykonanie kompleksowej dokumentacji fotograficznej ze względu na przesłanianie zielenią inwazyjną fotografowanych obiektów. Również poza tym okresem dostęp do fortyfikacji ziemnej jest niejednokrotnie nie możliwy.

¹⁶⁰ *In situ* – z łacińskiego *na miejscu*. Odnosząc się do badań oznacza pracę na w terenie na miejscu prowadzonych badań.

6.1 KARTA OBIEKTU

Karta sporządzona została jako tabelaryczny szablon dla notatki w celu ujednolicenia i usystematyzowania informacji analizowanych obiektów. W konsekwencji otrzymano jednolity klucz oceny poszczególnych składowych założeń. Całość stanowi uschematyzowany, zebrany i skatalogowany materiał do dalszej pracy nad analizą porównawczą pomiędzy Twierdzą Dęblin, Twierdzą Warszawa a Twierdzą Przemyśl. Karta pełni funkcję szablonu do wprowadzania już na etapie prac *in situ*.

Na kompleksowe informacje na temat badanego pojedynczego obiektu składają się dane wprowadzane tabeli karty obiektu. Poniżej przedstawione zostały tabele opisujące wytyczne oceny poszczególnych składowych wchodzących w skład karty obiektu:

- Tab. 2 Podstawowe dane dotyczące obiektu.
- Tab. 3 Oceny stopnia zachowania urządzeń i elementów.
- Tab. 4 Opis stanu zachowania dzieł fortecznych.
- Tab. 5 Opis oceny stanu technicznego.

Informacje znajdujące się w tym uniwersalnym wzorze to zasadnicze dane dotyczące badanego obiektu takie jak: nazwa obiektu, wartości szczególne, stopień zachowania, stan zachowania, stan zagospodarowania, własność oraz odstępność obiektu.

Po wykonaniu niniejszych notatek terenowych wszystkie karty zostały skatalogowane i opisane, a następnie uzupełnione o dokumentację fotograficzną oraz informacje historyczne wynikające z badań literaturowych i archiwalnych. Szczegółowe opisy notatek znajdują się w Tomie II (katalog).

Tab. 2 Schemat karty obiektu - opracowanie Autor

KARTA OBIEKTU	
NAZWA OBIEKTU	
WARTOŚCI SZCZEGÓLNE	
STOPIEŃ ZACHOWANIA substancji zabytkowej	
STAN ZACHOWANIA	
STAN TECHNICZNY	
STAN ZAGOSPODAROWANIA	
WŁASNOŚĆ	
DOSTĘPNOŚĆ	

Tab. 3 Opis kategorii oceny stopnia zachowania - opracowanie Autor

KATEGORIE OCENY STOPNIA ZACHOWANIA URZĄDZEŃ I ELEMENTÓW		
WYSZCZEGÓLNIENIE	W ZAKRESIE	
	URZĄDZEŃ ¹⁶¹	ELEMENTÓW ¹⁶²
ZACHOWANE W PEŁNI	zachowane, bez istotnych ubytków	zachowane z ewentualnymi nieznacznymi odkształceniami, narys i układ przestrzenny czytelne
ZACHOWANE DOBRZE	większość zachowana z ewentualnymi wysadzeniami w formie ruiny o czytelnej formie	zachowane , z małym stopniem ubytków i zniekształceń, pozwalających na odczytanie pierwotnego narysu i układu przestrzennego
ZACHOWANE CZĘŚCIOWO	część zachowana, również w formie ruiny	znaczne ubytki i zniekształcenia, lecz narys dzieła czytelny
ZACHOWANE SZCZĄTKOWO	niezachowane, lub relikty, ruina o nieczytelnej formie	pozostałości nie pozwalające odczytać narysu i układu przestrzennego
NIEZACHOWANE	brak materialnych śladów dzieła	

¹⁶¹ Urządzenie obronne – podstawowe wyposażenie elementu obronnego służące bezpośrednio celom obrony. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

¹⁶² Element obronny – wydzielona architektonicznie i funkcjonalnie część dzieła obronnego, uformowana i wyposażona w urządzenia obronne zgodnie z określonym systemem obronnym. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

Tab. 4 Opis stanu zachowania dzieł fortecznych - opracowanie Autor

KATEGORIE OCENY STANU ZACHOWANIA DZIEŁ FORTECZNYCH¹⁶³	
KATEGORYZACJA¹⁶⁴	OPIS DOTYCZĄCY NADANEJ KATEGORYZACJI STANU ZACHOWANIA
DOBRY	narys czytelny, w dużym stopniu zachowane elementy ziemne i kazamaty ¹⁶⁵
ŚREDNI	narys czytelny częściowo zachowane elementy ziemne i kazamaty
ZŁY	narys czytelny we fragmentach częściowo zachowane elementy ziemne i kazamaty
SZCZĄTKOWY	narys nieczytelny częściowo zachowane fragmenty elementów ziemnych
NIEZACHOWANY	brak widocznych śladów zachowania

Tab. 5 Opis oceny stanu technicznego - opracowanie Autor

KATEGORIE OCENY STANU TECHNICZNEGO NA POZIOMIE ELEMENTÓW I URZĄDZEŃ	
KATEGORYZACJA	OPIS DOTYCZĄCY NADANEJ KATEGORYZACJI STANU TECHNICZNEGO
DOBRY	brak widocznych uszkodzeń i istotnych ubytków substancji zabytkowej
ZADOWALAJĄCY	drobne uszkodzenia i ubytki substancji zabytkowej nie stanowiące obecnie zagrożenia dla całości obiektu
ŚREDNI	częściowe uszkodzenia i istotne ubytki substancji zabytkowej, częściowa destrukcja konstrukcji obiektu
ZŁY	struktura konstrukcyjna zniszczona, zachowana substancja jest poważnie zagrożona destrukcją

¹⁶³ Dzieło forteczne – (dzieło obronne, dzieło warowne, dzieło warownicze) samodzielna budowla obronna w najszerszym rozumieniu (np. fort) lub zespół takich budowli (np. twierdza pierścieniowa). Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

¹⁶⁴ Szmygin, *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, 2016

¹⁶⁵ Kazamata – sklepione pomieszczenie forteczne umieszczone poniżej poziomu terenu; mogą być jedno lub wielokondygnacyjne, wyposażone w działobitnie. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

6.2 TWIERDZA DĘBLIN

Głównym przedmiotem badań własnych jest rosyjska twierdza pierścieniowa¹⁶⁶ Dęblin. Autor w części tej przedstawia syntezę przeprowadzonych badań zarówno literaturowych, archiwalnych jak również terenowych. Zespół fortyfikacji Dęblińskiej wpisany został do rejestru zabytków decyzją z dnia 11 maja 1966 r. jako obiekt zasługujący na ochronę, ze względu na rzadko zachowany typ fortyfikacji nowożytnych otrzymując numer w rejestrze 895 (Ryc. 11, Ryc. 12).¹⁶⁷ Znajduje się on również w wykazie obiektów Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Dęblin.¹⁶⁸ Według obwieszczenia nr 1/2022 (lubelskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków w Lublinie z dnia 28 lutego 2022 r. w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego i rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego) Twierdza w Dęblinie wraz z obiektami znajdującymi się na jej terenie Cytadela z dwiema redutami oraz 4 forty znajdujące się na terenie województwa lubelskiego¹⁶⁹ wpisane są do rejestru zabytków pod numerem A/895.

¹⁶⁶ Twierdza – obszar zamknięty obwodem obronnym lub zespołem dzieł obronnych podporządkowanych jednolitej koncepcji obrony; umocnienia twierdzy najczęściej opasywały miasto, stanowiące jednocześnie jej zaplecze; w obrębie miasta lub obok niego wznoszono cytadelę. W zależności od stosowanych systemów obronnych wykształciły się rodzaje twierdz: bastionowa (XVI-XIX w.) zgodnie z systemem obronnym bastionowym, (...) a wyjątkowo pojedynczymi dziełami zewnętrznymi o charakterze fortów; pierścieniowa (pierścień fortów), stosowana w XIX w. zgodnie z systemami obronnym poligonalnym, fortowym ześrodkowanym i fortowym grupowym, otoczona jednym lub kilkoma obwodami obronnymi usytuowanymi koncentrycznie wokół rdzenia twierdzy i często wzmocnionymi dodatkowymi dziełami. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

¹⁶⁷ Ł. Michalski and G. Michalska, 'Twierdza Dęblin Iwanogród – założenia do programu ochrony i zagospodarowania obiektów i terenów pofortecznych', 1997

¹⁶⁸ B. Siedlecka, 'Zarządzenie Nr 10.2018 Burmistrza Miasta Dęblin z dnia 16 stycznia 2018 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Dęblin', 2018

¹⁶⁹ 'Rejestr Zabytków – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie', accessed 18 August 2022, <https://wkz.lublin.pl/rejestr-zabytkow-3/>

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
Wojewódzki Konserwator Zabytków
Wydział Kultury
w Warszawie
L.dz. KL.IV.49/3/66
Nr rejestru ~~752~~
895

Warszawa, dn. 11.V.1966 r.

D e c y z j a

w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków

Na podstawie art. 4 i 14 ust. 1 Ustawy z dn. 15.II.1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach /Dz.U.nr 10, poz. 48/ i art. 99 Kodeksu Postępowania Administracyjnego wpisuje się do rejestru zabytków województwa warszawskiego teren twierdzy w Dęblinie z XIX w. wraz z obiektami architektonicznymi, znajdującymi się na terenie twierdzy.

Uzasadnienie: obiekt zasługuje na ochronę, ze względu na rzadko zachowany typ fortyfikacji nowożytnych.

Decyzji niniejszej na podstawie art. 100 § 1 Kodeksu Postępowania Administracyjnego nadaje się rygor natychmiastowej wykonalności. Od decyzji tej przysługuje odwołanie do Ministerstwa Kultury i Sztuki za pośrednictwem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie w ciągu 14 dni od dnia doręczenia decyzji.

Wojewódzki Konserwator Zabytków
Główny Konserwator Zabytków
Województwa Warszawskiego
/-/ mgr W.Kowalczyk-Kochanowski

Odpisy decyzji otrzymują:

1. Wojskowy Rejonowy Zarząd Kwaterunkowo Budowlany Lublin
2. Zarząd Kwaterunkowo Budowlany Warszawskiego Okręgu Wojskowego, Warszawa Cytadela
3. Prezydium Pow. Rady Narodowej w Rykach
4. Ministerstwo Kultury i Sztuki
5. Archiwum WKZ
6. rezerwa WKZ

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
w Warszawie
/pieczęć okrągła/

1885. 01. 31
/Cus

Ryc. 11 Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków - teren twierdzy Dęblin z XIX w. wraz z obiektami architektonicznymi

LUBELSKIE		0
1. Obiekt Twierdza Dęblin 8001	2. Czas powstania 1838 - 1905, przebudowy 1862-1914	3. Miejscowość cytadela na pd-zach obrzeżu m. DĘBLIN, forty wokół cytadeli w odległ. 2,5-4,5 km. na obu brzo- gach Wisły
11. Zdjęcia, plan sytuacyjny, rzuty		4. nr hipoteczny
		5. Przynależność administracyjna województwo lubelskie, radomskie gmina DĘBLIN
		6. Poprzednie nazwy miejscowości Iwangorod
		7. Przynależność administracyjna przed 1.VI.1975 województwo lubelskie, kieleckie powiat warszawskie
		8. Właściciel i jego adres w kartach szczegółowych
		9. Użytkownik i jego adres w kartach szczegółowych
		10. Rejestr zabytków Nr data

autor zdjęć
data wykonania
miejsce przechowywania negatywów

skala!
1:10000 i 1:20000

Ryc. 12 Twierdza Dęblin - karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa

Obszar na którym znajdują się Twierdza Dęblin to wysunięte forty, tworzące pas ochronny jej fortu centralnego (Cytadeli¹⁷⁰). Charakterystyczne elementy tych obiektów to wysokie wały ziemne, skarpy, kazamaty oraz ceglane kojce połączone poternami.¹⁷¹ Każdy z fortów posiadał koszary szyjowe oraz magazyny.¹⁷²

Twierdza Iwangorod (ros. Ивангород) miała znaczący wpływ na ukształtowanie stosunków gospodarczych oraz społecznych. Powstałe budynki, budowle oraz drogi do dzisiaj obecne są w strukturze miejskiej Dębina. Po odzyskaniu niepodległości w Dęblinie zlokalizowano jednostki Wojska Polskiego co w konsekwencji spowodowało stworzenie spójnej urbanistycznie całości. W późniejszym okresie rozwój Dębina przyspieszyła budowa węzła kolejowego. Na czterdzieści lat przed wybuchem I wojny światowej w celu zaspokojenia ambicji carów rosyjskich zaczęto wznosić system umocnień.¹⁷³ Powstały wówczas następujące twierdze: Kowno, Olita, Grodno, Osowiec, Łomża, Ostrołęka, Różan, Pułtusk, Serock, Zegrze, Modlin, Warszawa, Dęblin, Brześć, Łuck, Dubno oraz Równe.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Cytadela – (fort centralny) dzieło obronne w postaci budynku lub zespołu budynków i urządzeń obronnych, usytuowane w sąsiedztwie lub wewnątrz wielkiej twierdzy, tworzące jej rdzeń i miejsce ostatecznego oporu. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

¹⁷¹ Poterna – (potajnik) murowane przejście podziemne łączące poszczególne elementy fortyfikacji lub wnętrza fortyfikacji z przedpołem, pozwalające na skryte wyjście lub ucieczkę. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

¹⁷² 'Załącznik Do Uchwały Nr XLVIII/276/2013 Rady Miasta Dęblin z Dnia 22 Sierpnia 2013r. - Gminny Program Opieki Nad Zabytkami Na Lata 2013-2016 Dla Miasta Dęblin', 2013, <https://www.bip.um.deblin.pl/pliki/uchwaly/2013/2013-276-XLVIII-zal.pdf>

¹⁷³ L. Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii', 1983

¹⁷⁴ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

6.2.1 Twierdza a miasto - relacje i rys historyczny

Ryc. 13 Mapa Dęblina z lat 1797 – 1803 r.

Ryc. 14 Iwangołód (Dęblin) i Siedlisko Iwanowskie wg. Karty Topograficznej Królestwa Polskiego z 1838 r.

po polskiego Księstwo Warszawskie przestało istnieć a w jego miejsce utworzono Królestwo Polskie połączone z Rosją.¹⁸⁰

Miasto Dęblin położone jest w województwie lubelskim w powiecie ryckim, przy ujściu rzeki Wieprz do Wisły. Pierwsze wzmianki dotyczące wówczas wsi Dęblin szacuje się na rok 1397.^{175,176} W miejscu dzisiejszej Twierdzy Dęblin na północny zachód od wsi Dęblin w XV w. powstała wieś królewska Modrzyce, której właścicielem stał się Grot z Jankowic nabywca Dęblina.¹⁷⁷ W 1794 r. Dęblin znalazł się pod okupacją wojsk rosyjskich, a następnie w 1795 r. podczas trzeciego rozbioru Polski pod zaborem Austriackim wchodząc w skład Galicji¹⁷⁸ (Ryc. 13).¹⁷⁹ W roku 1807 powstało Księstwo Warszawskie a w 1809 Dęblin wszedł w jego granice. Po klęsce Napoleona I Księstwo Warszawskie zostało w 1813 roku zajęte przez wojska rosyjskie. Następnie w 1815 roku podczas podziału państwa

¹⁷⁵ J. Fijałek, 'Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność. Ród i naród.', *Przegląd Historyczny* 8, no. 1 (1909), 63–88

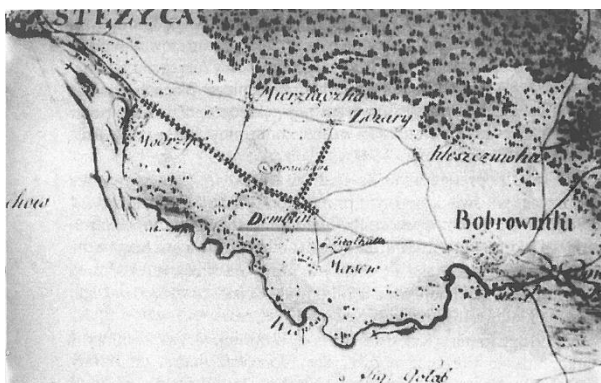
¹⁷⁶ J. Tkaczyk, 'Twierdza Dęblin - Elementy Umocnień Rawelinu Drugiego', *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 10 (2008), 265–272

¹⁷⁷ Tkaczyk, 'Twierdza Dęblin - Elementy Umocnień Rawelinu Drugiego'

¹⁷⁸ K. Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy.* (Dęblin, 1994)

¹⁷⁹ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy.*

¹⁸⁰ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy.*

Ryc. 15 Dęblin na mapie z 1838 r.

Ryc. 16 Lotnicza Akademia Wojskowa 1930 r.

W roku 1831 po powstaniu listopadowym obie wsie (Dęblin oraz Modrzyce) przejęte zostały w posiadanie namiestnika Królestwa Polskiego (Ryc. 14, Ryc. 15)¹⁸¹ a następnie przeznaczone jako teren zabudowy wojskowej.^{182,183,184} W latach siedemdziesiątych oraz osiemdziesiątych XIX w. w Dęblinie trwały prace przy budowie kolei żelaznej, która dzieliła się na stacje osobowe, towarowe oraz wojskowe.¹⁸⁵ Zgodnie z ustawą z 25 lipca 1919 r. o dobrach donacyjnych dobra dęblińskie stały się własnością skarbu państwa.¹⁸⁶ W roku 1927 z Grudziądza przeniesiona została Oficerska Szkoła Lotnicza (Ryc. 16).¹⁸⁷ Dęblin uzyskał prawa miejskie w 1954 r.¹⁸⁸

¹⁸¹ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

¹⁸² Tkaczyk, 'Twierdza Dęblin - Elementy Umocnień Rawelinu Drugiego'

¹⁸³ Ł. Michalski, 'Forty Twierdzy Dęblin (Iwanogród)', *forty rosyjskie Modlin Dęblin*, vol. IV, Fortyfikacja (Warszawa-Kraków, 1996)

¹⁸⁴ R. Wójcicki, 'Dęblin i okolice – historia i warunki obronne. Znaczenie regionu w wymiarze taktycznym i strategicznym', *Zeszyty Naukowe / Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych* Nr 2 (2017)

¹⁸⁵ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

¹⁸⁶ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

¹⁸⁷ Początek słynnej „Szkoły Orląt”.

¹⁸⁸ 'Dz. U. 1954 Nr 49 Poz. 254. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z Dnia 7 Października 1954 r. w Sprawie Zaliczenia Niektórych Gromad w Poczet Miast.', 1954

6.2.2 Budowa i modernizacja Twierdzy Dęblin

Twierdza Dęblin wybudowana została według projektu rosyjskiego generała inż. Iwana Dehna (Twierdza Modlin, Twierdza Warszawa, Twierdza Brześć) datowana jest na okres czasowy 1837 - 1847 roku^{189,190,191} (Ryc. 14). Od imienia zdobywcy Warszawy hr. Iwana Paskiewicza - Erywańskiego, który został namiestnikiem Królestwa twierdza nosiła nazwę *Iwanogorod*.¹⁹² Prace prowadzone były pod nadzorem ppłk. inż. Rydzewskiego do 1845 r. Wchodziła ona w skład trójkąta fortecznego¹⁹³ razem z Twierdzą Modlin¹⁹⁴ i Twierdzą Brześć. System ten miał na celu wzmocnienie zachodniej części Cesarstwa Rosyjskiego. Obecna Cytadela Twierdzy Dęblin pierwotnie wybudowana była jako pentagonalny fort z fosą oraz ze skarpami i przeciwskałkami a także z wałami i dwoma pół - bastionami. Do fortu prowadziły trzy bramy (brama św. Mikołaja, brama św. Jerzego, brama św. Włodzimierza). Na lewym brzegu Wisły wybudowano fort na planie pięcioboku (Fort *Gorczałkowa*) z wysokimi wałami pełniący zadanie obrony mostu do Cytadeli. W roku 1847 dobudowano dwie Reduty na południe oraz na północ od Cytadeli - prace nad umocnieniami nadzorował gen. Turno.^{195,196} Dodatkowo wzmocniono istniejące fortyfikacje lunetami (luneta Małachowskiego, luneta Dwernieckiego, luneta Rozłuckiego). Pierwszą fazę budowy zamyka wyposażenie Cytadeli w dwie analogiczne. Czworoboczne flankujące reduty (pn. - zach. Reduta *Kątskiego* oraz pd. - wsch. Reduta *Zajęzka*). Opisywane rozmieszczenie obiektów i urządzeń obrazuje (Rys. 2, Tab. 6). W latach 1874 - 1877 rozpoczęto budowę Kolei Nadwiślańskiej oraz w 1882 - 1885 Kolei Iwanogrodzko - Dąbrowskiej.¹⁹⁷

¹⁸⁹ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

¹⁹⁰ J. Trzaskowski, *Twierdza Iwanogorod - Dęblin: 1837-1944 [Twierdza Iwanogorod - Deblin]* (Dęblin-Puławy, 2011)

¹⁹¹ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

¹⁹² Trzaskowski, *Twierdza Iwanogorod - Deblin*

¹⁹³ Tkaczyk, 'Twierdza Dęblin - Elementy Umocnień Rawelinu Drugiego'

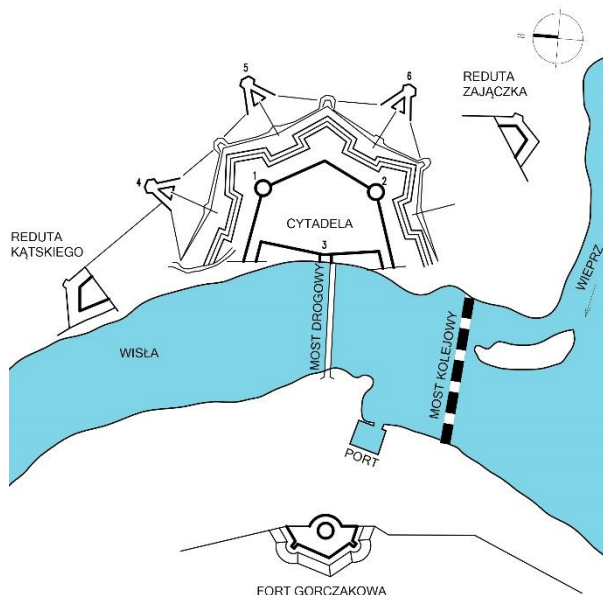
¹⁹⁴ Inna nazwa *Nowogeorgiewsk*.

¹⁹⁵ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

¹⁹⁶ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

¹⁹⁷ 'Uchwała Nr LV/302/2017 - Urząd Miasta Dęblin - Biuletyn Informacji Publicznej'

Tab. 6 Legenda do Rys. 2

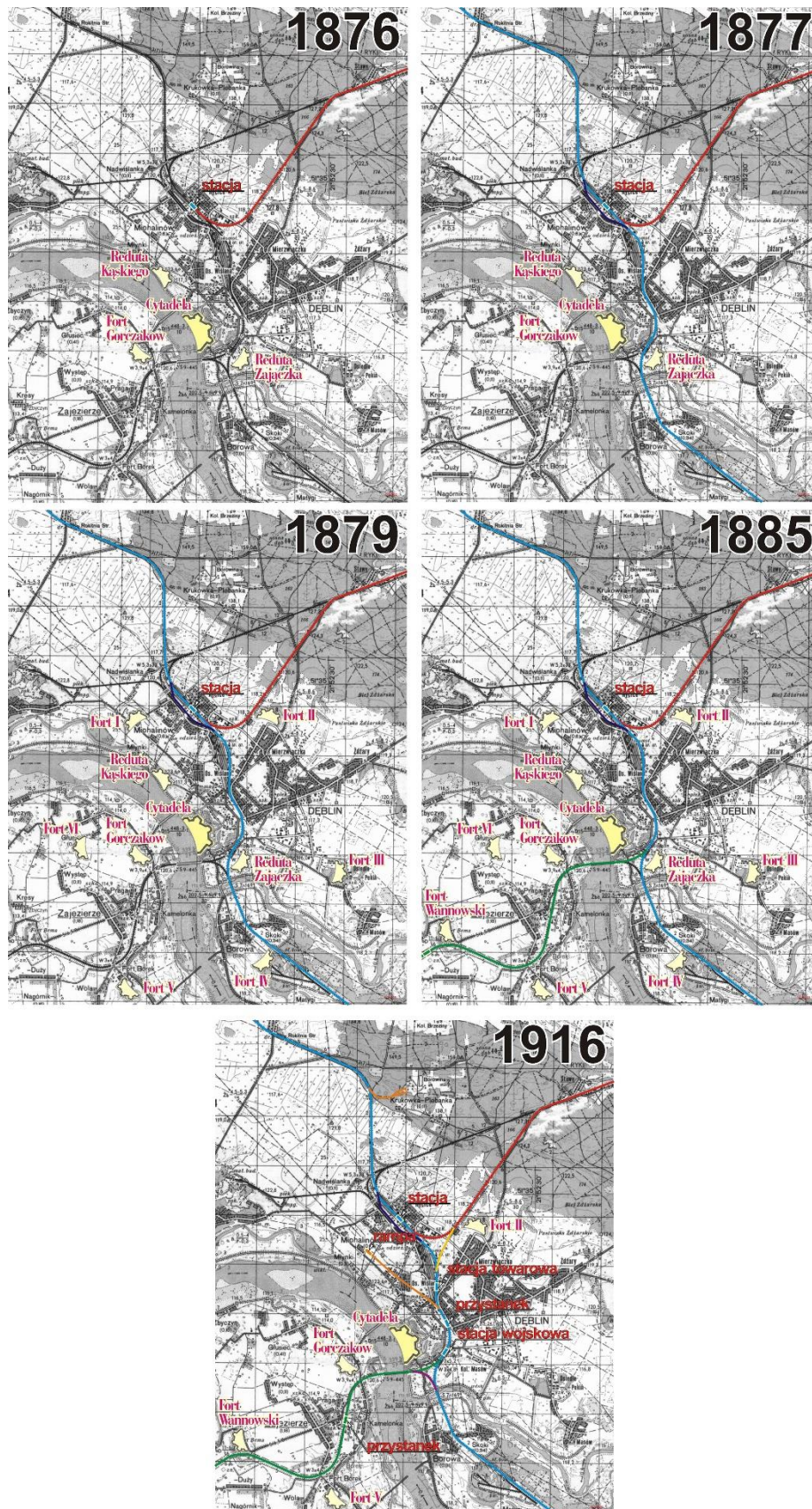
1	BRAMA MIKOŁAJA (WARSZAWSKA)	4	LUNETĄ MAŁACHOWSKIEGO
2	BRAMA JERZEGO (LUBELSKA)	5	LUNETĄ DWERNICKIEGO
3	BRAMA WŁODZIMIERZA (WIŚLANA)	6	LUNETĄ ROZŁUCKIEGO

Rys. 2 Rozmieszczenie Cytadeli, Fortu Górczakowa, Reduty I oraz II, XIX wiek - opracowanie Autor

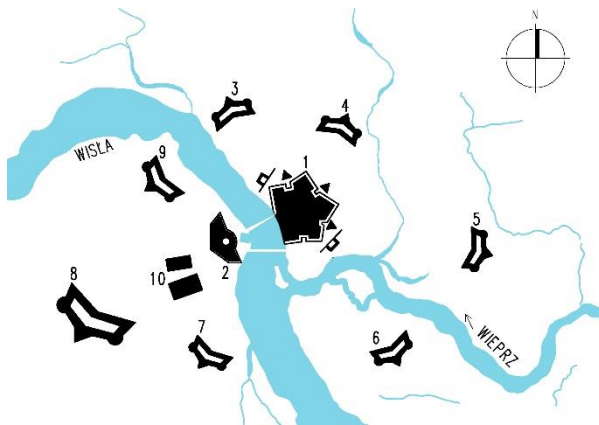
Na mapach taktycznych została naniesiona zmieniająca się na przestrzeni lat infrastruktura kolejowa w obrębie Dęblina

mająca wpływ na kształtowanie i lokalizację Twierdzy Dęblin (Ryc. 17).¹⁹⁸ W latach 1876 datuje się dotarcie kolei do Dęblina. Miało to ścisły związek z twierdzą, która dzięki temu posiadała ścisłe połączenie z resztą Cesarstwa Rosyjskiego. W roku 1877 uruchomiona została Nadwiślanka (kolor niebieski). Podczas gruntownej przebudowy w 1879 roku Twierdzy Dęblin (budowa fortów I - VI) wybudowano zachodnią obwodnicę (kolor granatowy). Kolejno w 1885 roku podczas budowy Fortu Wannowskiego oddano do użytku Drogę Żelazną (kolor zielony). Do wybuchu I wojny światowej powstała komunikacja wąskotorowa pomiędzy fortami a także stacje rozładunkowe towarów. Następnie przystanek i dworzec kolejowy. Powstała również bocznicą prowadząca do Fortu I *Nadwiślanka* (kolor pomarańczowy). W 1916 roku kiedy to Rosjanie wysadzili większość fortów zniszczeniu uległa również kolej. Kolejno po przekazaniu Austriakom Twierdzy Iwangorod kolej zmodernizowano na rozstaw normalny. Wybudowano również łącznicę (kolor żółty) łączącą Drogę Żelazną Nadwiślańską i odgałęzienie do Łukowa, bez konieczności wjazdu na stację Iwangorod.

¹⁹⁸ P. Herba, 'Polska Na Fotografii', *Fotopolska.Eu - Ocalić Od Zapomnienia...*, 2023, <https://fotopolska.eu/>

Ryc. 17 Linie kolejowe z 1885 r. naniesione na współczesną mapę

Rys. 3 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład założenia fortecznego Twierdzy Dęblin po przebudowie - opracowanie Autor

W takiej formie Twierdza Dęblin funkcjonowała przez około trzydzieści lat. Po tym czasie w związku z pojawieniem się artylerii gwintowanej nastąpiła modernizacja umocnień. Przebudowa i rozbudowa twierdzy przypadała na lata 1879 - 1885.¹⁹⁹ W tym okresie na wniosek gen. Tolbena zmieniono twierdzę na obóz oszańcowy rozszerzając ją o dodatkowy pierścień forteczny składający się z 7 fortów oddalonych od Cytadeli o 3 km (Rys. 3).²⁰⁰

Na prawym brzegu Wisły wzniesiono 4 forty (Fort I *Nadwiślanka*,²⁰¹ Fort II *Mierzwiączka*, Fort III *Dęblin*, Fort IV *Borowa*) natomiast na lewym brzegu Wisły 3 forty (Fort V *Borek*, Fort VI *Wannowskiego*,²⁰² Fort VII *Głusiec*). Wszystkie forty były do siebie podobne na planie pięcioboku z wysokimi wałami, oddzielone skarpami i przeciwsłupkami.

Tab. 7 Legenda do Rys. 3

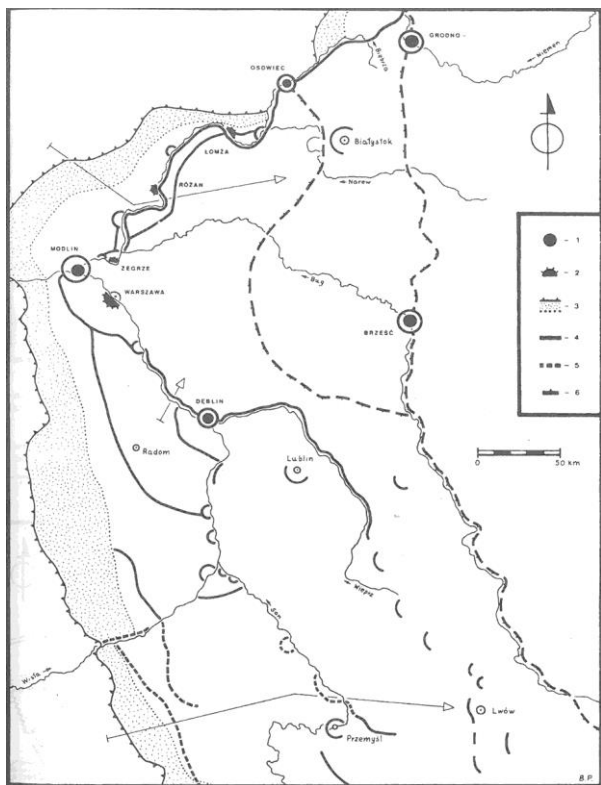
1	CYTADELA	6	FORT IV BOROWA
2	FORT GORCZAKOWA	7	FORT V BOREK
3	FORT I MŁYNKI	8	FORT VI WANNOWSKIEGO
4	FORT NR MIERZWIĄCZKA	9	FORT VII GŁUSIEC
5	FORT III DĘBLIN	10	KOSZARY W ZAJEZIERZU

¹⁹⁹ A. Bystrzycki, 'Twierdza Dęblin (1837-1915)', *Rocznik Mazowiecki* 6 (1976), 171-204

²⁰⁰ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

²⁰¹ Inna nazwa to Fort I *Młynki*

²⁰² Inna nazwa to Fort VI *Nagórnicki*

Ryc. 18 Mapa Twierdzy Iwanogorod wykonana przez wojska Austriackie na podstawie zdjęć zwiadu lotniczego oraz rozpoznania wywiadowczego przed planowanym atakiem na Twierdzę w lipcu 1915 r.

W roku 1885 po pojawieniu się pocisków burzących uznano iż nie odpowiadają zmieniającym się warunkom technicznym i podjęto decyzję o kolejnej przebudowie. Modernizacja polegała na zastępowaniu kazamat ceglanych betonem w celu zwiększenia ich obronności. Twierdza Dęblin nie została należycie przygotowana do I wojny światowej a w konsekwencji skutkowało to decyzją o likwidacji umocnień Wisły w 1909 r.²⁰³ Nastąpiły wówczas częściowe wysadzenia urządzeń obronnych. W roku 1912 przystąpiono do kasacji twierdzy.²⁰⁴ Rok później podjęto jeszcze próbę remontu niektórych obiektów skupiając się na Fortach I - IV.²⁰⁵ Po tym okresie fortyfikacja utraciła pierwotną funkcję i stopniowo ulegała niszczeniu. W dniu

1 sierpnia 1914 r. w twierdzach rosyjskich ogłoszono mobilizację. Zaprzestano dalszych prac nad budowami fortów skupiając się na przygotowaniu istniejących fortów do obsadzenia garnizonem i możliwością prowadzenia z nich ognia.²⁰⁶ Po 1914 roku z inicjatywy gen. Schwarza zaprojektowano drugą linię obrony umieszczając za obiektami i na flankach umieszczono kaponiere artyleryjskie oraz liczne bunkry. Twierdza Dęblin jako jedna z nielicznych została wyposażona również w pozycję zamykającą twierdzę od tyłu (w przypadku obrony okrężnej).²⁰⁷

²⁰³ Bystrzycki, 'Twierdza Dęblin (1837-1915)'

²⁰⁴ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

²⁰⁵ Bystrzycki, 'Twierdza Dęblin (1837-1915)'

²⁰⁶ B. Perzyk, 'Rosyjskie fortyfikacje polowe w kampaniach 1914-1915', *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich podczas I Wojny Światowej - Osowiec 16-18 październik 1998* (Białystok-Przasnysz, 2000), 159-180

²⁰⁷ Perzyk, 'Rosyjskie fortyfikacje polowe w kampaniach 1914-1915'

Ryc. 19 Mapa Twierdzy Iwanogorod wykonana przez wojska Austriackie na podstawie zdjęć zwiadu lotniczego oraz rozpoznania wywiadowczego przed planowanym atakiem na Twierdzę w lipcu 1915 r.

Pozycja wysunięta skutecznie sprawdziła się podczas ataku wojsk niemieckich 12 października 1914 r.²⁰⁸ (Ryc. 18²⁰⁹, Ryc. 19²¹⁰). Dęblin w roku 1918 podczas rozbrajania wojsk okupacyjnych został wyzwolony.^{211,212} Po roku 1915 w trakcie wycofywania się wojsk rosyjskich z terenów dęblińskich nastąpiły kolejne wysadzenia elementów fortów. Opuszczone obiekty podlegały rozbiórce na materiał budowlany a w ich miejsce zaczęły wkraczać uprawy rolne. Skutkowało to drastycznym

zanikaniem narysów fortów w krajobrazie. Od 1927 r. Dęblin stał się siedzibą Oficerskiej Szkoły Lotniczej.²¹³

²⁰⁸ A.T. Švarcová, *Obrona Ivanogoroda v 1914-1915* (Moskwa, 1922)

²⁰⁹ Perzyk, 'Rosyjskie fortyfikacje polowe w kampaniach 1914-1915'

²¹⁰ Herba, 'Polska Na Fotografii'

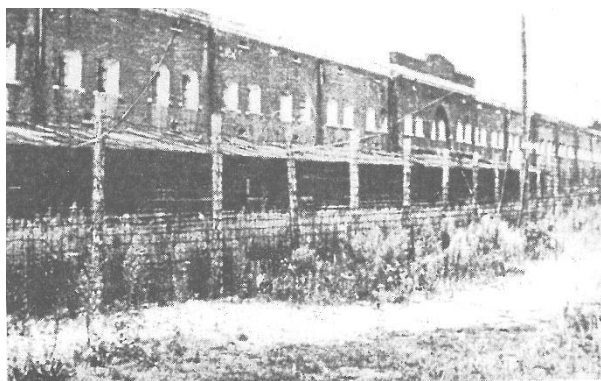
²¹¹ E. Kozłowski and M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794-1938* [*Dzieje oręża polskiego, 963-1945*] (Warszawa, 1973)

²¹² Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy.*

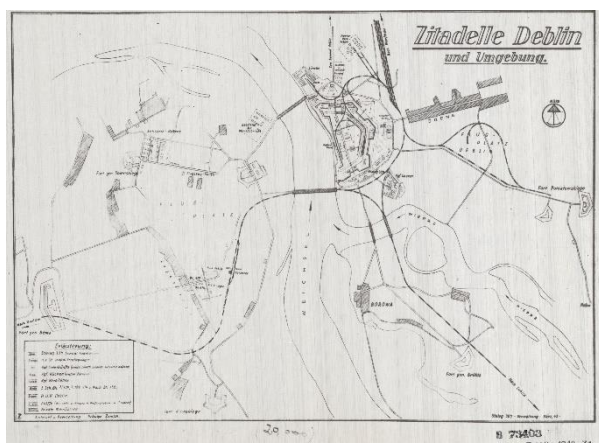
²¹³ 'Uchwała Nr LV/302/2017 - Urząd Miasta Dęblin - Biuletyn Informacji Publicznej'

6.2.3 II wojna światowa - zmiany funkcjonalne i przestrzenne w Twierdzy Dęblin

Fortyfikacja dęblńska w okresie II wojny światowej nie miała znaczenia militarnego ze względu na znaczny rozwój technik wojennych do których nie była przystosowana. Pomimo stawianego oporu we wrześniu 1939 r. cały rejon Dęblina został zbombardowany.²¹⁴ Ze względu na obecność linii kolejowej, Dęblin był bombardowany przez lotnictwo niemieckie. Po zajęciu przez wojska niemieckie 15 września 1939 r. w obiektach wojskowych twierdzy dęblńskiej rozlokowała się 10 armia niemiecka gen. Reichenau.^{215,216} Podczas

Ryc. 20 Stalag 307, koszary Cytadeli

Ryc. 21 Plan Twierdzy Dęblin z 1942 r.

II wojny światowej twierdza nie pełniła funkcji obronnej. Początkowo mieściły się w niej koszary wojskowe aby następnie pełnić funkcję obozów jenieckich w latach 1939 - 1944.²¹⁷ W Dęblinie stacjonowała wówczas *Trzecia Dywizja Piechoty Legionów*.²¹⁸ W późniejszym okresie po inwazji na ZSRR w Twierdzy Dęblin Niemcy zorganizowali obóz dla jeńców rosyjskich *Stalag 307* (Ryc. 20). Okupant utworzył również w Dęblinie getto żydowskie, które zlikwidowano dopiero w roku 1942 (Ryc. 21).²¹⁹ 25 lipca 1944 r. do Dęblina weszła Armia Radziecka oraz oddziały AK zajmując miasto. W roku 1944 działania wojenne wojsk niemieckich opierające się na obiektach fortecznych przyczyniły się do dalszych zniszczeń twierdzy.

²¹⁴ J. Trzaskowski, G. Paczek, and A. Przedpelski, *Deblin i okolice w pierwszych dniach II Wojny Światowej* (Puławy; Dęblin, 2010)

²¹⁵ A. Jastan, 'Ostatnie Dni Arsenалу II Rzeczypospolitej', *Wrocławski Tygodnik Kwartalny* no. 39 (IX 1979)

²¹⁶ A. Jastan, 'Ostatnie Dni Arsenалу II Rzeczypospolitej', *Wrocławski Tygodnik Kwartalny* no. 40 (X 1979)

²¹⁷ J. Trzaskowski, G. Paczek, and A. Przedpelski, *Dęblin i okolice w pierwszych dniach II Wojny Światowej* (Puławy, Dęblin, 2010)

²¹⁸ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

²¹⁹ Herba, 'Polska Na Fotografii'

Ryc. 22 Plan miasta Dęblin z 1994 r.

Pierwsze lata po II wojnie światowej, podobnie jak w całej Polsce skutkowały usuwaniem zniszczeń oraz odbudowywaniem miasta. Powstała wówczas nowo infrastruktura miejska. Twierdza nadal widoczna była w układzie urbanistycznym i ściśle powiązana z miastem (Ryc. 22).²²⁰

6.2.4 Identyfikacja i charakterystyka istniejącego zasobu Twierdzy Dęblin

Poniżej przedstawiona została ogólna struktura Twierdzy z wymienionymi wszystkimi częściami polowymi oraz datami ich powstawania:

FORTY PERŚCIENIA ZEWNĘTRZNEGO

Fort	I	Nadwiślanka	1879 - 1881
Fort	II	Mierzwiączka	1879 - 1881
Fort	III	Dęblin	1879 - 1881
Fort	IV	Borowa	1879 - 1881
Fort	V	Borek	1879 - 1881
Fort	VI	Głusiec	1883 - 1884

FORTY POMOCNICZE

Fort	Wannowskiego	1886 - 1890
Fort	Gorczakowa	1847 - 1890

OBIEKTY POMOCNICZE

Prochownia	Głusiec	1838 - 1945
Port		1892 - 1893

RDZEŃ TWIERDZY

Cytadela	1837 - 1845
Reduta I	1847
Reduta II	1847

²²⁰ Kuprzyk, *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

Rozmieszczenie obiektów Twierdzy Dęblin na mapie satelitarnej w celu zdefiniowania obecnego stanu zasobu przedstawiono na Rys. 4. Kolorem czerwonym oznaczono Cytadelę, czarnym z obrysem czerwonym Redutę I oraz Redutę II, czarnym z obrysem żółtym forty pierścieniowe, żółtym forty pomocnicze a białym obiekty pomocnicze.

Rys. 4 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład Twierdzy Dęblin na mapie satelitarnej – opracowanie Autor

Legenda kolorystyczna:

obiekt główny - Cytadela

obiekty wspomagające Cytadelę - Reduta I - II

forty pierścienia zewnętrznego - Forty I - VI

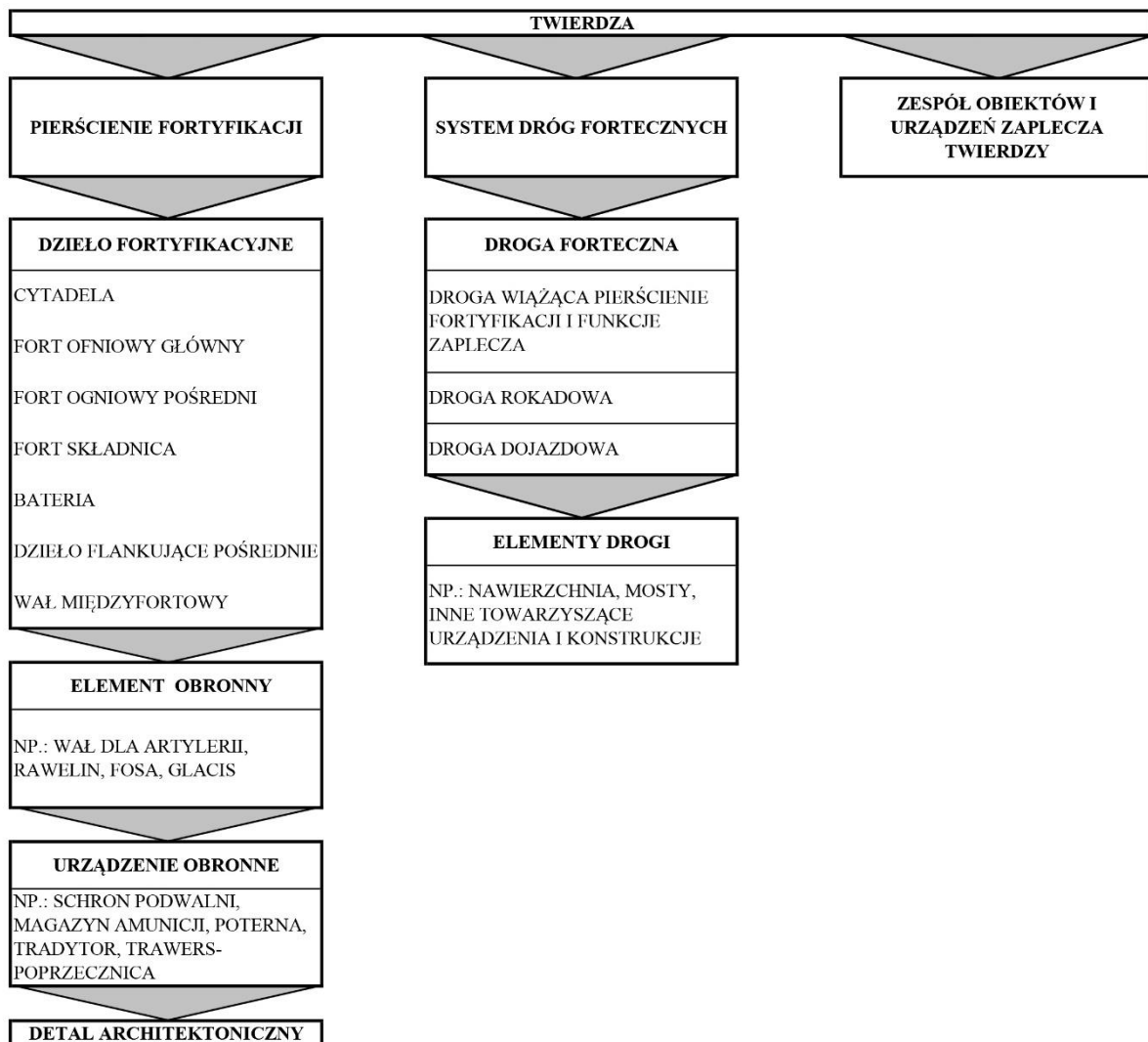
forty wspomagające - Wannowskiego, Gorczakowa

obiekty wspomagające - prochownia, port wodny

Lokalizacja obiektów składowych Twierdzy Dęblin sporządzona została na podstawie:

- *Twierdza Dęblin (Iwanogorod) - Studium ochrony i zagospodarowania obiektów i terenów pofortecznych - autor opracowania Grażyna Michalska oraz Łukasz Michalski z 1997 r. (Ryc. 23)*
- *Krajowy program Ministerstwa Kultury i Sztuki. Ochrona i konserwacja architektury obronnej. Założenia do programu ochrony i zagospodarowania obiektów i terenów pofortecznych - autor opracowania Grażyna Michalska oraz Łukasz Michalski (Rys. 5)*
- *Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVII wieku do 1945 roku (Ryc. 25, Ryc. 26)*
- Badań terenowych
- Zdjęć satelitarnych (Rys. 4)

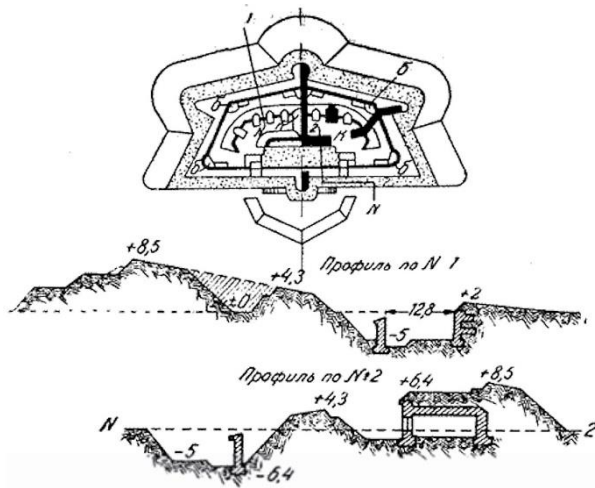

Rys. 5 Schemat blokowy struktury Twierdzy Dęblin – opracowanie Autor na podstawie G. Michalska i Ł. Michalski

Ryc. 23 Mapa lokalizacji obiektów Twierdzy Dęblin²²¹

²²¹ G. Michalska and Ł. Michalski, 'Studium Ochrony i Zagospodarowania Obiektów i Terenów Pofortecznych', 1997

Ryc. 24 Plan fortu standardowego z 1879 roku wg. Jakowlewa

Założenie fortyfikacyjne jakim jest Twierdza Dęblin składa się obecnie z Cytadeli, dwóch towarzyszących redut, pozostałości po dawnym porcie wodnym, prochowni oraz 6 fortów zaprojektowanych i wybudowanych na planie standardowego fortu rosyjskiego (Ryc. 24).^{222,223}

Twierdza w układzie pierścieniowym zlokalizowana w zakolu Wisły. Obiekt główny (Cytadela) na prawym brzegu rzeki natomiast na lewym Fort Gorczakowa

powstałe w pierwszym etapie budowy twierdzy. Pozostałe forty pierścieniowe powstały w drugim etapie. Większość z obiektów zachowana do dzisiaj. Jedynie Fort IV Borowa oraz Fort Gorczakowa niezachowane (choć widoczne jeszcze są ich relikty). Obiekty *architectura militaris* Dęblina stanowią unikalny przykład XIX wiecznych fortyfikacji wielkoprzestrzennej zachowanej niemal kompletnie do obecnych czasów. Stanowi to ogromny walor historycznego zabytkowego układu obiektów militarnych.

²²² Projekt standardowego fortu głównego z 1879 r. –fort dwuwałowy o konstrukcji ceglano-ziemnej, z przednim wałem dla piechoty (niskim) i tylnym wałem dla artylerii (wysokim). Murowane oskarpowanie ukryte było w rowie fortecznym, bronionym z kaponier skarpowych, a koszar dla załogi stanowiły śródszaniec fortu.

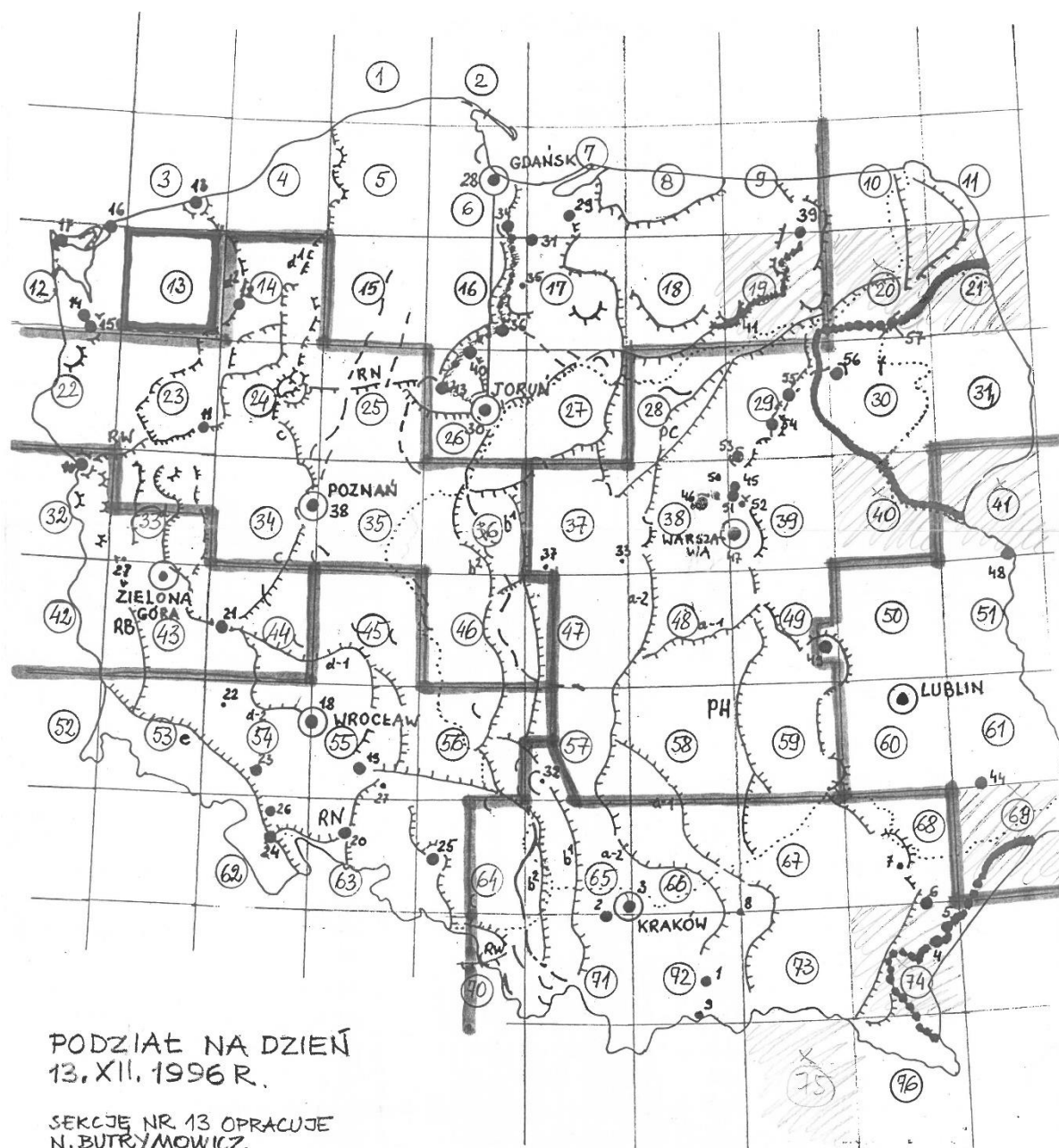
²²³ Głuszek, 'Twierdza Warszawa'

6.2.5 Badania archiwalne

Badania archiwalne przeprowadzone zostały na podstawie:

- *Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVII wieku do 1945 roku* (Ryc. 25, Ryc. 26)
- *Generalny plan Twierdzy Iwanogród z ukazaniem robót przeprowadzonych w 1991 r. w umocnieniach czołowych, oryg. CNW - HA w Moskwie, f.349, op.13, dz.9248 (Załącznik graficzny planu znajduje się w Tomie II - rozdział 2.2)*
- *Generalny plan rozłożenia działek proponowanych do wywłaszczenia w celu rozszerzenia Twierdzy Iwanogród, 13 maja 1914, oryg. CNW - HA w Moskwie, f. 349, op. 13, dz. 9266*
- *Generalny plan Twierdzy Iwanogród z ukazaniem robót przeprowadzonych w sześciu umocnieniach czołowych 1882 r., oryg. CNW - HA w Moskwie, f. 349, op. 13, dz. 9274 (Załącznik graficzny planu znajduje się w Tomie II - rozdział 2.2)*
- *Kart ewidencji zabytków architektury i budownictwa (Załączniki graficzne znajdują się w Tomie II)*
- Dokumentacji fotograficznej dostępnej na stronie internetowej: fotopolska.eu (Załącznik graficzny planu znajduje się w Tomie II - rozdział 2.2)

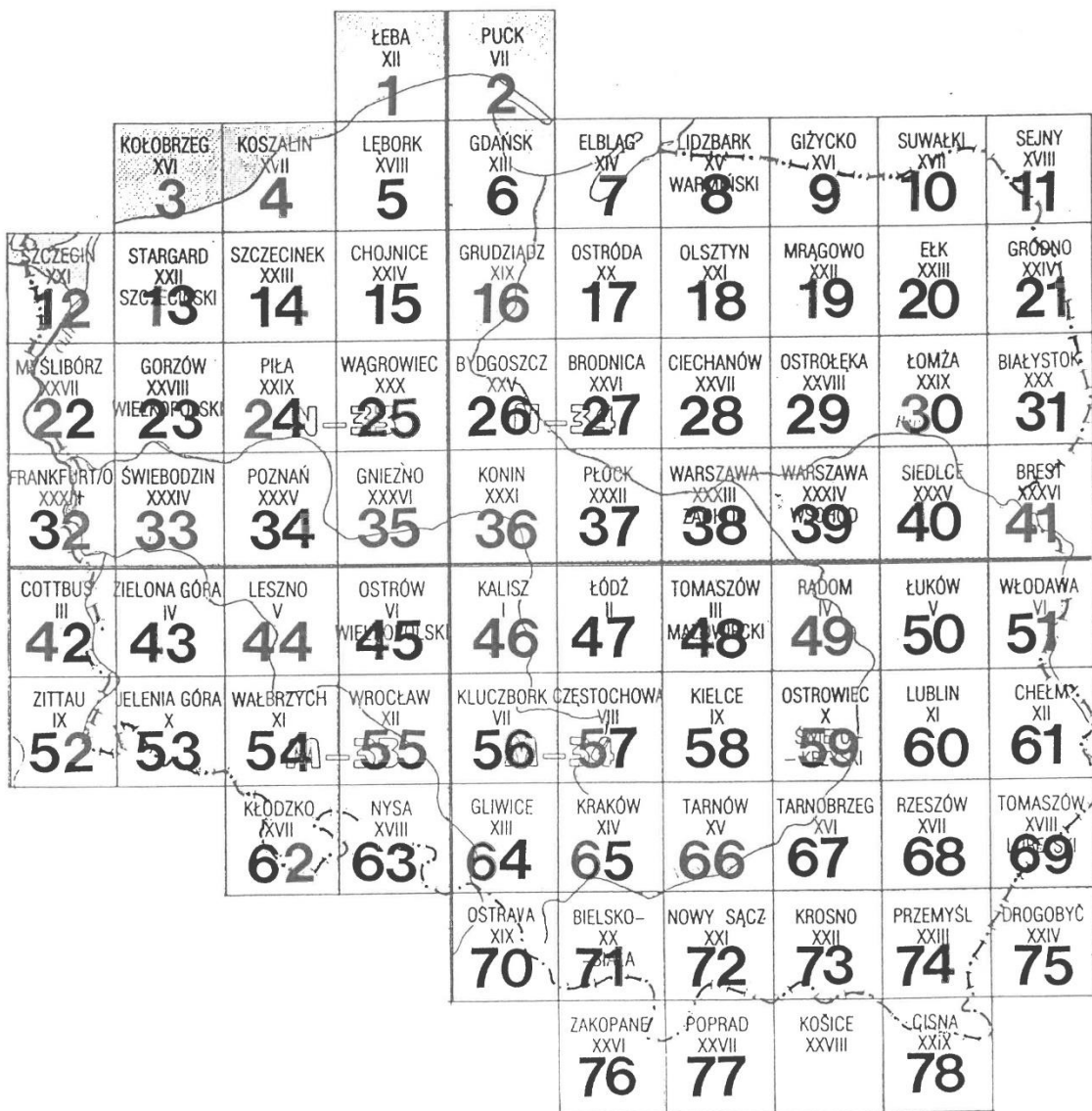
Badania przeprowadzone na podstawie dostępnych archiwaliów i opracowań kartograficznych uwzględniających opracowywane Twierdze. Na Ryc. 25 przedstawiona została dokumentacja sporządzona w latach 1996 - 1997 przez Zakład Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, w ramach projektu badawczego nr. 7 T07F 036 10 finansowanego przez Komitet Badań Naukowych. Kierownikiem projektu był Andrzej Gruszecki. Sporządzona dokumentacja przedstawia zasób budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVII wieku do II wojny światowej. W przedmiocie opracowania ujęto również poruszane w niniejszej pracy: Twierdzę Dęblin (nr 50), Twierdzę Przemyśl (nr 74) oraz Twierdzę Warszawa (nr 38, nr 39). Efektem przeprowadzonych badań był pierwszy w Polsce tak ogromny zasób architektury obronnej. Dokumentacja pozwala na określenie wielkości zasobu i rozmieszczenia na obszarze terytorium Polski. Daje to podstawę do tworzenia kierunków i możliwości rozwoju związanego z pracami nad historyczną dokumentacją i identyfikacją zasobu. Jest to również podstawa do dalszych kierunków badań i działań związanych z ochroną konserwatorską tychże założeń architektury obronnej.

Ryc. 25 Fortyfikacje i podział na arkusze mapowe wg opracowania Andrzeja Gruszeckiego

Tab. 8 Legenda do Ryc. 25

OBIEKTY OD POŁOWY XVIII W. DO I WOJNY ŚWIATOWEJ WŁĄCZNIE	
	dział o czytelnej formie obronnej
	dział o nieczytelnej formie obronnej
	twierdza, grupa forteczna lub cytadela o czytelnej formie obronnej
	twierdza, grupa forteczna lub cytadela o nieczytelnej formie obronnej
	wał aktywnej obrony
zagęszczenie liniowe dzieł (nie tworzących grup warownych lub ośrodków oporu) uniemożliwiające ich indywidualne wykazanie na mapie	
	odcinki o przewadze dzieł z czytelną formą obronną
	odcinki o przewadze dzieł z nieczytelną formą obronną
OBIEKTY PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ	
	dział o czytelnej formie obronnej
	dział o nieczytelnej formie obronnej
	grupa warowna lub ośrodek oporu o czytelnej formie obronnej
	grupa warowna lub ośrodek oporu o nieczytelnej formie obronnej
zagęszczenie liniowe dzieł (nie tworzących grup warownych lub ośrodków oporu) uniemożliwiające ich indywidualne wykazanie na mapie	
	odcinki o przewadze dzieł z czytelną formą obronną
	odcinki o przewadze dzieł z nieczytelną formą obronną
	zespół podziemny tworzący grupę lub linię

Ryc. 26 Podział terytorium Polski na arkusze mapowe (schemat wg wydawcy map: Wojskowych Zakładów Kartograficznych)

6.2.6 Badania terenowe

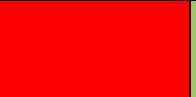
Badania opisane w niniejszym rozdziale polegały na wyjazdach terenowych. Podczas prac *in situ* została sporządzona szczegółowa dokumentacja fotograficzna badanych obiektów oraz notatka terenowa w postaci uzupełniania wcześniej przygotowanych kart obiektów. W niniejszej części opisana została szczegółowa charakterystyka poszczególnych dzieł Twierdzy Dęblin. Według przeprowadzonych badań określono stopień i stan zachowania zespołu Twierdzy Dęblin. Pomimo znacznych ubytków zabytkowej struktury Twierdza Dęblin nadal jest dobrze czytelna. Według zestawionych poniżej kryteriów w zespole przeważa stopień zachowania substancji zabytkowej ŚREDNI I DOBRY. Poniższe oznaczenia graficzne (Tab. 9) stanu i stopnia zachowania przedstawione są na mapie (Rys. 6). Trzy obiekty są w stanie DOBRYM co wynika ze stanu własności Wojska Polskiego oraz (w przypadku Fortu II i Fortu VI) prywatnego. Stan ŚREDNI to również obiekty użytkowane o sprecyzowanej funkcji (Reduta I) magazyny wojskowe oraz (Fort V) użytkowanie stadniny koni. Jeden obiekt (Fort III) znajduje się ściśle w tkance miejskiej i pomimo, iż stan zachowania jest ZŁY to degradacja została zatrzymana. Pozostałe obiekty są w stanie zachowania SZCZĄTKOWYM lub NIEZACHOWANYM.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, identyfikacja istniejącego zasobu, dokumentacja fotograficzna Twierdzy Dęblin oraz wyszczególnionych badanych obiektów znajduje się w Tomie II rozdział 2.

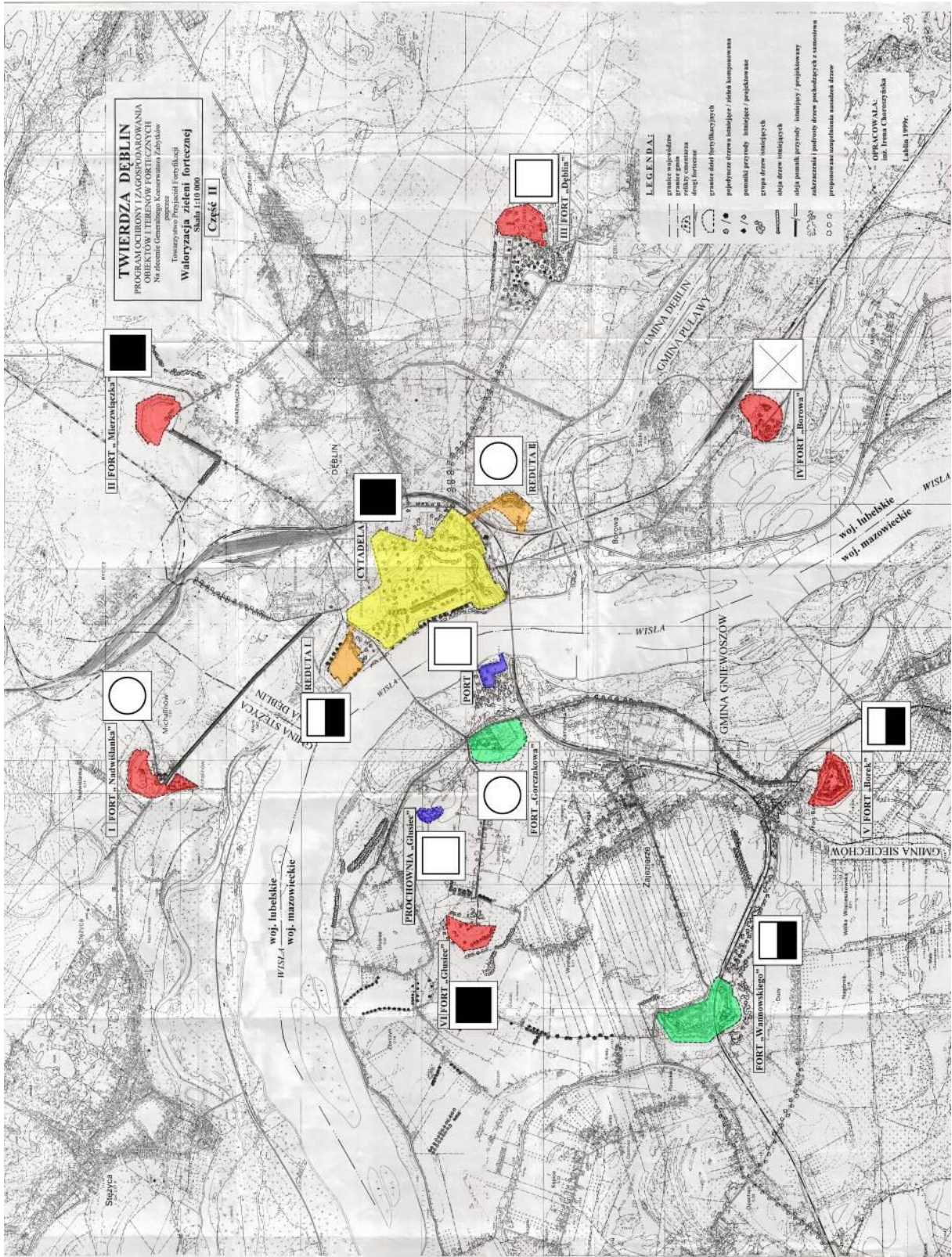
Tab. 9 Graficzne zestawienia stopnia i stanu zachowania substancji zabytkowej poszczególnych obiektów Twierdzy Dęblin na podstawie Ł Michalski i G. Michalska²²⁴ (uaktualnione 2021 Autor)

NAZWA OBIEKTU	STOPIEŃ I STAN ZACHOWANIA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ				
	DOBRY	ŚREDNI	ZŁY	SZCZĄTKOWY	NIEZACHOWANY
Cytadela					
Reduta I					
Reduta II					
Fort I Nadwiślanka					
Fort II Mierzwiażka					
Fort III Dęblin					
Fort IV Borowa					
Fort V Borek					
Fort VI Glusiec					
Prochownia Glusiec					
Fort Gorczałkowa					
Fort Wannowskiego					
Port					

Tab. 10 Legenda do Tab. 9

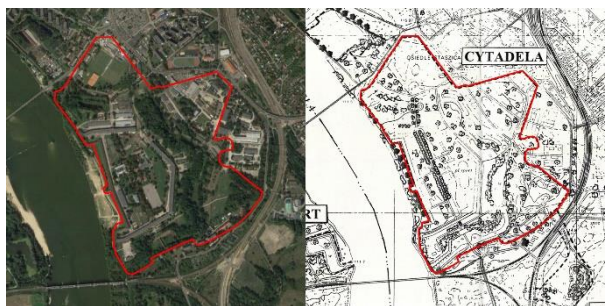
KOLOR					
OPIS	Obiekt główny	Obiekty wspomagające obiekt główny	Obiekty pierścienia obronnego	Obiekty samodzielne	Obiekty towarzyszące

²²⁴ Michalski and Michalska, 'Twierdza Dęblin Iwanogród – założenia do programu ochrony i zagospodarowania obiektów i terenów pofortecznych'

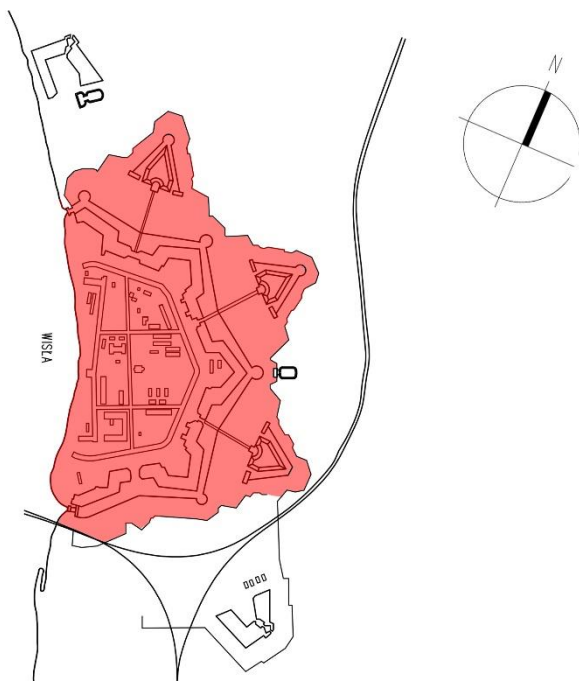

Rys. 6 Stan i stopień zachowania poszczególnych obiektów Twierdzy Dęblin na podstawie Ł. Michalski i G. Michalska (uaktualnione 2021 Autor)

Cytadela

Rys. 7 Identyfikacja narysu Cytadeli - opracowanie Autor

Rys. 8 Plan Cytadeli Twierdzy Dęblin z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 7.

Cytadela Twierdzy Dęblin położona jest w Dolinie Środkowej Wisły. Wzniesiona na prawym brzegu Wieprza przy ujściu do Wisły²²⁵ zaś na lewym brzegu wzniesiony jest samodzielny fort noszący nazwę Gorczakowa. Położona jest centralnie do pozostałych obiektów fortecznych. Murowana z cegły, otoczona fosą, skarpami i przeciwsłupami. Każdy z czterech boków tego obiektu posiadał kurtynę flankową z dwoma pół - bastionami. Wewnątrz znajdują się koszary wojskowe oraz kazamaty magazynowe. Obiekt wzniesiony według projektu gen. Iwana Dehna jako pentagonalny fort w latach 1838 - 1845. Każdy z boków fortu zaprojektowany jako dwa pół - bastiony pełniące rolę kurtyny flankowej. Do fortu można było dostać się poprzez trzy bramy: św. Mikołaja, św. Jerzego oraz św. Włodzimierza (Rys. 2). Pod koniec lat

70 - tych XIX wieku nastąpiła modernizacja Twierdzy Dęblin poprzez wzmocnienie wysuniętymi siedmioma fortami (4 na prawym brzegu Wisły, 3 na lewym). Wszystkie forty połączone zostały drogami wewnętrznymi.

²²⁵ Tkaczyk, 'Twierdza Dęblin - Elementy Umocnień Rawelinu Drugiego'

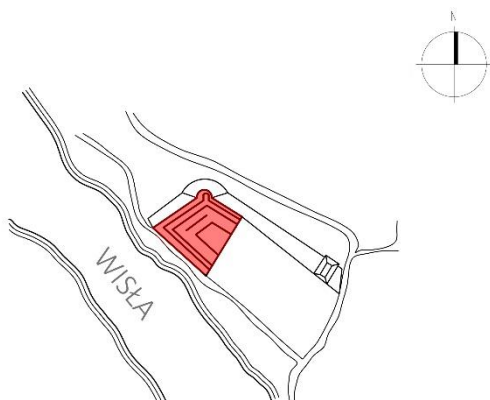
Cytadela dęblińska wraz z urządzeniami znajduje się w wykazie gminnej ewidencji zabytków Miasta Dęblin z dnia 16 stycznia 2018 r.²²⁶ Obiekt w użytkowaniu Wojska Polskiego z czego wynika ograniczony dostęp jedynie za specjalnym zezwoleniem. Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 8). Stopień zachowania substancji zabytkowej określa się jako DOBRY. Stan zachowania jako DOBRY ze względu na całoroczną pełnioną funkcję.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Cytadeli znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.1

²²⁶ ‘wykaz gminnej ewidencji zabytków miasta Dęblin’, *Miasto Dęblin*, accessed 21 February 2023, <https://www.deblin.pl/turystyka/warto-zobaczyc/n,38858,wykaz-gminnej-ewidencji-zabytkow-miasta-deblin.html>

Reduta I

Rys. 9 Identyfikacja narysu Reduty I - opracowanie Autor

Rys. 10 Plan Reduty I z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

obiektu Reduta I ocenia się jako ŚREDNI. Narys obiektu czytelny z zachowanymi obiektami kubaturowymi. Ze względu na użytkowanie przez Wojsko Polskie proces degradacji substancji zabytkowej został spowolniony.

W trakcie przeprowadzonej wizji lokalnej uzupełniona została KARTA OBIEKTU. Stan zachowania oraz stan techniczny określa się jako ŚREDNI. Stopień zachowania substancji zabytkowej jako DOBRY. Narys obiektu CZYTELNY z zachowanymi elementami.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Reduty I znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.2.

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 9.

Obiekt Reduta I pierwotnie nazwana jako Reduta *Kątskiego*²²⁷ Powstała w roku 1847. Północna reduta zaprojektowana na rzucie czworoboku, z koszarami, kaponierą skarpową oraz murem przeciwsłupowym.

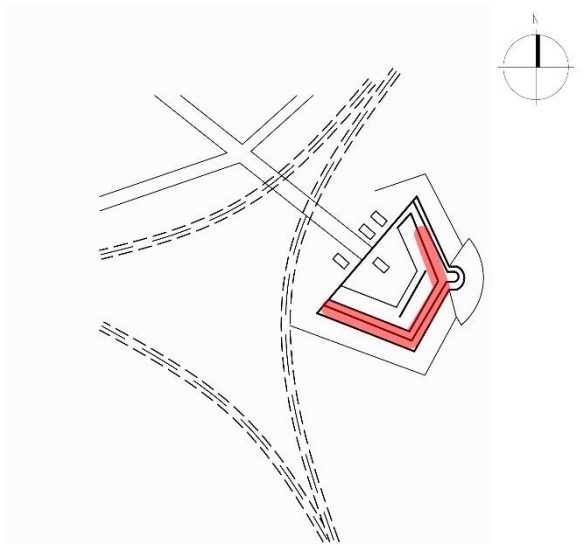
Reduta I znajduje się w użytkowaniu Wojska Polskiego w bliskim sąsiedztwie osiedla mieszkaniowego tym samym dostęp do niej jest znacznie ograniczony. Wygrodzony ogrodzeniem z siatki stalowej.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 10). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej

²²⁷ Kuprzyk, Dęblin. *Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

Reduta II

Rys. 11 Identyfikacja narysu Reduty II - opracowanie Autor

Rys. 12 Plan Reduty II z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

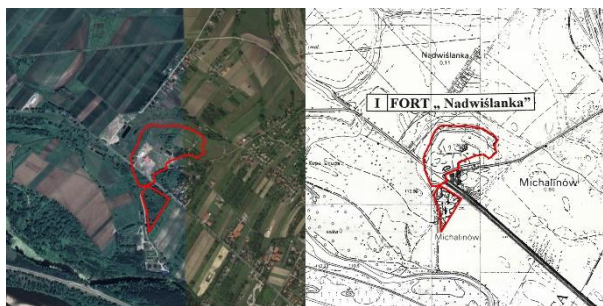
Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 11.

Obiekt Reduta II pierwotnie nazwana jako Reduta *Zajęczka*²²⁸ Powstała w roku 1847. Południowa reduta zaprojektowana na planie czworoboku, z koszarami, kaponierą skarpową oraz murem przeciwnieprzemienne. Reduta II znajduje się obecnie w użytkowaniu prywatnym pełniąc funkcję strzelnicy.

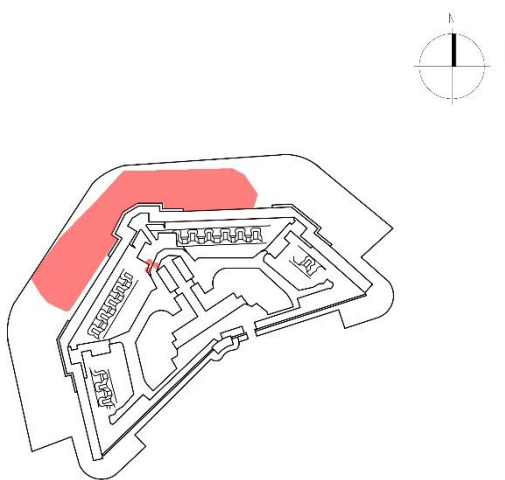
Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 12). Stopień i stan zachowania substancji zabytkowej obiektu Reduta II ocenia się jako SZCZĄTKOWY. Widoczny jedynie narys części wału ziemnego. Ze względu na obecne zagospodarowanie na funkcję strzelnicy nie ulega dalszej degradacji zielenią inwazyjną poza istniejącym drzewostanem.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Reduty I znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.3.

²²⁸ Kuprzyk, Dęblin. *Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*.

Fort I Nadwiślanka

Rys. 13 Identyfikacja narysu Fortu I Nadwiślanka
- opracowanie Autor

Rys. 14 Plan Fortu I Nadwiślanka z oznaczeniami
lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie
Autor

fortecznego. Jest to fort artyleryjski jednowałowy. Jeden z sześciu analogicznych fortów Dęblińskiej twierdzy. Narys zbliżony do spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach. Otoczony był fosą wodną z koszarą szyjowymi, centralnym schronem skazamatowanym i kaponierami skarpowymi. W szyi znajdował się mur skarpowy z bramą i kaponierą szyjową. Zachowane jedynie relikty elementów ziemnych. Obiekt symetryczny, ziemno - ceglany. Posiadał wał artyleryjski z trawersami²³⁰, wzdłuż czoł i barków. Szyja osłonięta wałem artyleryjskim z czterema wjazdami do foru. Schron główny pełnił różne funkcje (magazyn, schron, ukryte przejście).

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 13.

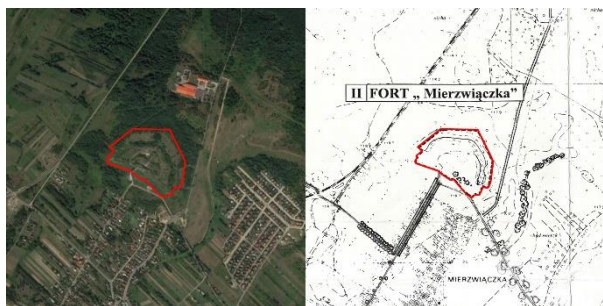
Fort I noszący nazwę *Nadwiślanka* zlokalizowany na prawym brzegu w latach 1879 - 1881 według projektu Eduarda Iwanowicza Totlebenama. Poddany modernizacji w 1882 roku. Uzbrojono wówczas fort w urządzenia nowszej generacji. Wprowadzono kaponierę²²⁹ skarpowe, przebudową objęto szyję stosując mury skarpowe z bramą i kaponierą szyjową. W szyi powstały koszary połączone prostopadłe ze schronami. Prace te były ostatnim etapem modernizacji fortu. Lata późniejsze skutkowały likwidacją Twierdzy Dęblin a w konsekwencji stopniowej rozbiórce i niwelacji. Początek lat 60 XX wieku spowodował powstanie drogi krajowej przechodzącej przez granice dzieła

²²⁹ **Kaponiera** – element obronny fortyfikacji nowożytniej, przeznaczony do obrony wnętrza fosy, o wysokości nie przekraczającej przeciwstoku. Występuje w postaci wyodrębnionej, niskiej, skazamatowanej budowli, w formie wtopionej w stok lub przeciwstok fosy, bądź w postaci szyi, łączącej stok z dziełem zewnętrznym. Kaponiera: pojedyncza, podwójna, wewnętrzna, zewnętrzna, barkowa i szyjowa.

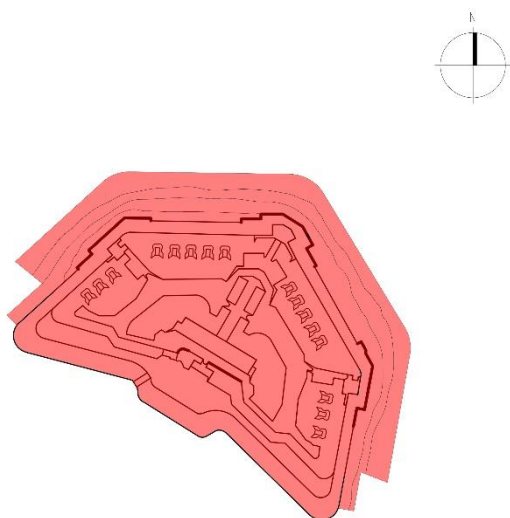
²³⁰ **Trawers** – inna nazwa to *poprzecznicza*. Jest to krótki odcinek wału usytuowany na zewnątrz lub wewnątrz ziemnego dzieła obronnego osłaniający jego wejście. Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 14). Stopień i stan zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort I określa się jako SZCZĄTKOWY. Teren prywatny na którym powstała droga krajowa, stacja benzynowa wraz z zapleczem a także pomieszczenia hal magazynowych. Widoczne jedynie relikty części wału ziemnego oraz odnajdywane w terenie relikty elementów murowanych.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu I znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.4.

Fort II Mierzwiączka

Rys. 15 Identyfikacja narysu Fortu II Mierzwiączka
- opracowanie Autor

Rys. 16 Plan Fortu II Mierzwiączka z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

Dęblin. Narys spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach. Szyja załamana na osi w kierunku wnętrza. Otoczony fosą wodną, z koszarami szyjowymi (zachowanymi reliktowa), centralnym schronem skazamatowanym oraz kaponierami skarpowymi (nie zachowanymi). W szyi częściowo oskarpowany wał ziemny i brama z kordegardą. Obiekty kubaturowe ceglane. Symetryczny. Ziemno – ceglany, jednowałowy. Wał artyleryjski wypiętrzony z trawersami wzdłuż czoł i barków. Obiekt otoczony fosą. We wnętrzu na osi znajdowały się schron (magazyn, poprzecznicza dziedzińca). Wał artyleryjski wraz ze schronami na amunicję. Do fosy dostęp poprzez poterny.

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 15.

Fort II noszący nazwę *Mierzwiączka* zlokalizowany na prawym brzegu w latach 1879 - 1881. Następnie modernizowany w latach 1882 - 1885. Modernizacja polegała na podniesieniu standardu obrony bliskiej oraz wyposażeniu obiektu w stałą załogę. Wybudowano wówczas kaponierę czołową skarpową a także półkaponiere barkowe. Przebudowano szyję wyposażając obiekt w kordegardę a także modyfikując kaponierę szyjową w kazamatę obronną. W roku 1909 Fort II przestał pełnić funkcję obronną. Podczas II wojny światowej uległ zniszczeniu w trakcie bombardowania. W zachowanych pomieszczeniach powstał wówczas magazyn. Obecnie Fort II znajduje się w rękach prywatnych.

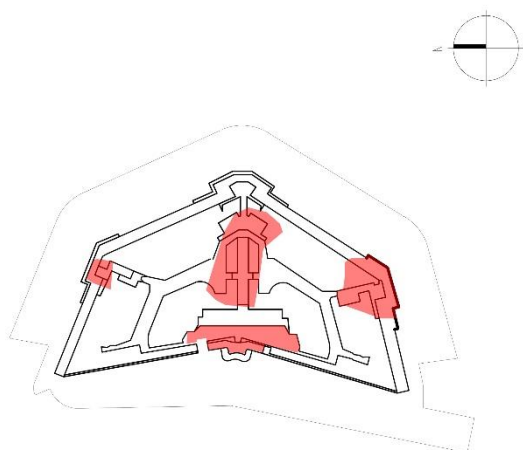
Fort artyleryjski jednowałowy. Jeden z sześciu analogicznych fortów w Twierdzy

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 16). Stopień i stan zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort II ocenia się jako DOBRY. Jest to jeden z trzech obiektów Twierdzy Dęblin zachowany w tak dobrym stopniu. Narys czytelny, zachowana fosa oraz wały ziemne. Kubatury z licznymi śladami po wysadzeniach zachowane w większości. Pomimo licznych skutków destrukcji tkanka zabytkowa widoczna i czytelna. Obiekt dostępny narażony na dewastację i destrukcję zależną od czynników zewnętrznych.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu II znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.5.

Fort III Dęblin

Rys. 17 Identyfikacja narysu Fortu III Dęblin
- opracowanie Autor

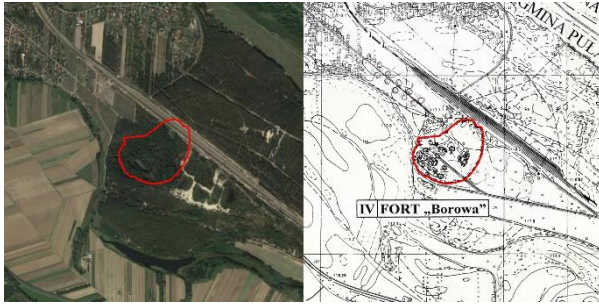
Rys. 18 Plan Fortu III Dęblin z oznaczeniami lokalizacji
elementów zachowanych - opracowanie Autor

skarpowymi. W szyi mur skarpowy (zachowany reliktoowo) z bramą i kaponierą na osi. Obiekty kubaturowe ceglane. Przecięty drogą lokalną.

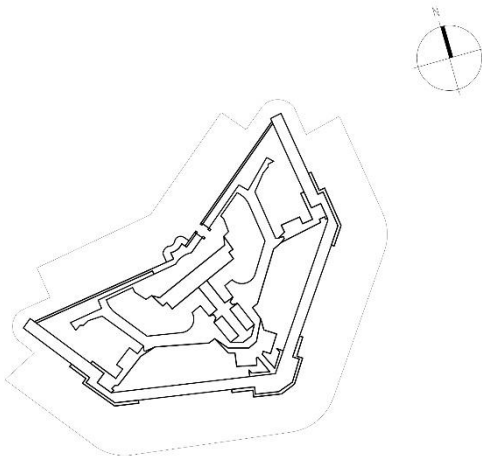
Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 18). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort III ocenia się jako ZŁY. Narys częściowo czytelny. Zachowane niektóre kubatury oraz wały ziemne. Ze względu na lokalizację w ścisłej strukturze miejskiej oraz graniczenie z lotniskiem obiekt narażony jest na szkodliwe czynniki zewnętrzne. Tkanka urbanistyczna zlokalizowana w bezpośrednim sąsiedztwie fortu. Część przestrzeni zaadaptowana na funkcję rekreacji miejskiej w sposób destrukcyjny dla zabytku. Obiekty kubaturowe nie zabezpieczone narażone na dewastację oraz niszczenie zielenią inwazyjną.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu III znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.6.

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 17. Lata budowy 1879 - 1881. Analogiczny jeden z sześciu fortów. W latach 1882 - 1885 zmodernizowany w celu podniesienia walorów obronnych. Wybudowano koszary w formie kazamat z wałem artyleryjskim. Wzniesiono kaponierzy czołową oraz barkowe. W 1909 roku obiekt przestał pełnić pierwotną funkcję. Następnie stopniowo ulegał rozbiórce. Obecnie pełni funkcję przestrzeni w osiedlu mieszkaniowym. Jest to fort artyleryjski jednowatowy, otoczony fosą wodną (przeważnie zniwelowaną, ujętą na odcinkach kaponier w mury przeciwsłupowe (zachodni zachowany). Narys spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach, z koszarami szyjowymi (nieistniejącymi), centralnym schronem skazamatowanym i kaponierami

Fort IV Borowa

Rys. 19 Identyfikacja narysu Fortu IV Borowa
- opracowanie Autor

Rys. 20 Plan Fortu IV Borowa z oznaczeniami
lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie
Autor

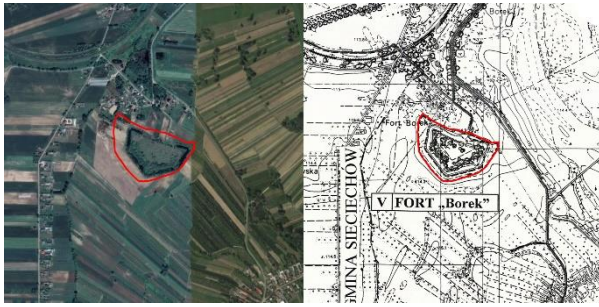
Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 19.

Powstał w latach 1879 - 1881 jako jeden z sześciu analogicznych. Zmodernizowany po 1882 roku w celu podniesienia wartości obronnych. Po 1909 roku zdemilitaryzowany a następnie ulegał stopniowej rozbiórce. Poterny łączący fosę z kazamatami wału artyleryjskiego. Zachowane relikty elementów ziemnych. Obiekt ziemno - ceglany na planie spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach, symetryczny. Wypiętrzony wał artyleryjski. Częściowo skazamatowany. Dziedziniec osłonięty dwoma wałami ziemnymi.

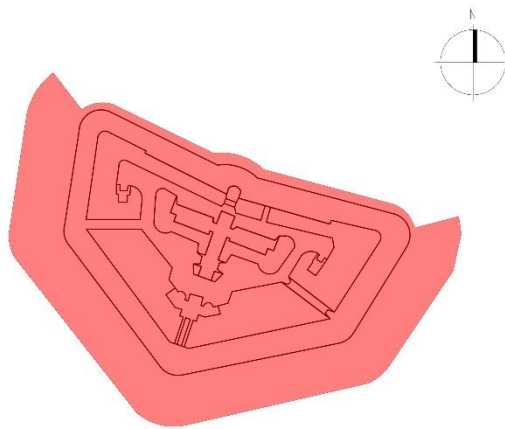
Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 20). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej

obiektu Fort IV ocenia się jako NIEZACHOWANY. Obiekt całkowicie nieczytelny. Ze względu na wydobywanie piasku, wnikanie tkanki roślinnej w postaci lasu oraz bliskie sąsiedztwo torów kolejowych a także rozebranie kubatur murowanych po II wojnie światowej jako materiału budulcowego Fort IV praktycznie nie istnieje. Widoczne jedynie fragmenty kubatury betonowej.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu IV znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.7.

Fort V Borek

Rys. 21 Identyfikacja narysu Fortu V Borek
- opracowanie Autor

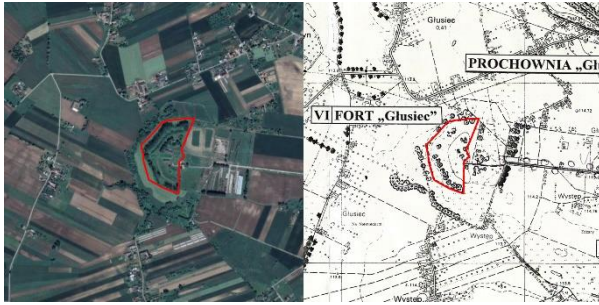
Rys. 22 Plan Fortu V Borek z oznaczeniami lokalizacji
elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 21.

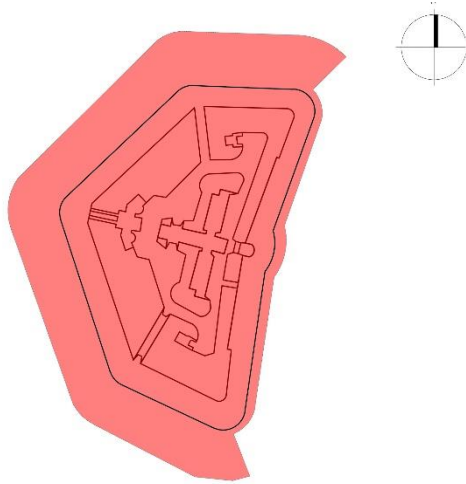
Powstały w latach 1879 - 1881 jako jeden z sześciu analogicznych w systemie twierdzy. Zmodernizowany w latach 1882 - 1885. Wprowadzono wówczas koszary szyjowe. Następną modernizacja miała miejsce w latach 1895 - 1909 z użyciem betonu. Przebudowano przedpiersie, wzniesiono schrony barkowe oraz betonowe kaponiery. Narys spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach. Otoczony fosą wodną, z koszarami szyjowymi (nieistniejącymi), centralnym schronem skazamatowanym (zachowanym) i kaponierami skarpowymi (nie zachowanymi). W szyi mur skarpowy z bramą oraz kaponierą (nie zachowaną). Obiekty kubaturowe: ceglano - betonowe i betonowe. Obecnie służy jako teren jeździecki dla koni.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 22). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort V ocenia się jako ŚREDNI. Stan techniczny natomiast jako ZŁY. Obecnie obiekt w rękach prywatnych pełniący funkcję wybiegu dla koni. Widoczne zniszczenia poprzez zmianę ukształtowania terenu a także degradację kubatur betonowy po wysadzeniach oraz ingerencji zieleni degradującej.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu V znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.8.

Fort VI Głusiec

Rys. 24 Identyfikacja narysu Fortu VI Głusiec
- opracowanie Autor

Rys. 23 Plan Fortu VI Głusiec z oznaczeniami
elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 24.

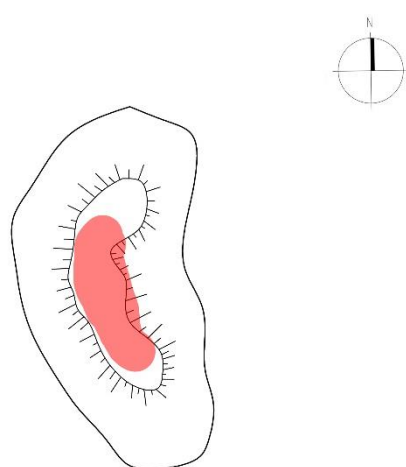
Lata budowy 1879 - 1881. Fort artyleryjski jednowałowy. Narys spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach. Otoczony fosą wodną, z centralnym schronem skazamatowanym. Szyja zamknięta niskim wałem z czterema wjazdami do fortu. Obiekty kubaturowe ceglane.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 23). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort VI określa się jako DOBRY. Ocena szczegółowa Fortu VI ze względu na własność Wojska Polskiego nie jest możliwa. Widoczny narys obiektu, zachowane kubatury.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu VI znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.9.

Prochownia Głusiec

Rys. 25 Identyfikacja narysu Prochowni Głusiec
- opracowanie Autor

Rys. 26 Plan Prochowni Głusiec z oznaczeniami
elementów zachowanych - opracowanie Autor

Lata powstania Prochowni (ros. *Проховый погреб*) szacuje się na lata 1838 - 1845²³¹. Oddalony od niego o ok. 900 m na północny - wschód. Ostateczną formę otrzymał w roku 1862. Brak jednak dla tej fazy jakichkolwiek materiałów archiwalnych.

Obiekt o narysie poligonalnym, z zaokrąglonymi anaulami²³² przy szyi. Otoczony fosą (nie zachowana). Wysoki wał ziemny (nie zachowany) z odsadzką osłaniającą kazamaty magazynów. Szyja zamknięta niskim wałem. Otrzymało ono wysoki wał ziemny z odsadzką, górujący na 9 m, osłaniający kazamaty magazynów. Szyję zamknięto niskim wałem piechoty, z osiową przerwą na wjazd. Obiekt otoczony był fosą, przy czołach i barkach występował przedstek (glacis). Na osi przedpiersia wału usytuowano prostokątny magazyn z wejściem po bokach

od wschodu, obejmujący pięć sklepionych równoległych komór dostępnych ze wspólnego korytarza. W barkach wału rozmieszczono po jednej ukośnej, jednoprzestrzennej sklepionej kazamacie - prawdopodobnie o funkcji schronów piechoty. Na zapleczu Prochowni Głusiec, w kierunku południowo - wschodni, przy drodze do fortowej oraz w kierunku północno wschodnim rozlokowano powiązane z nią funkcjonalnie trzy pojedyncze skazamatowane schrony amunicyjne (ros: *лаборатория*).

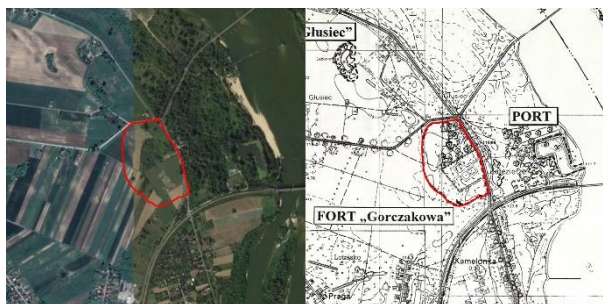
²³¹ A. Gruszecki et al., 'Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVIII wieku do 1945 roku', 1997

²³² Angul – element obronny, rodzaj bastii budowanej w narożniku zamku na planie trójkąta lub wieloboku z kątem ostrym. Stosowany od XVI do XVIII wieku

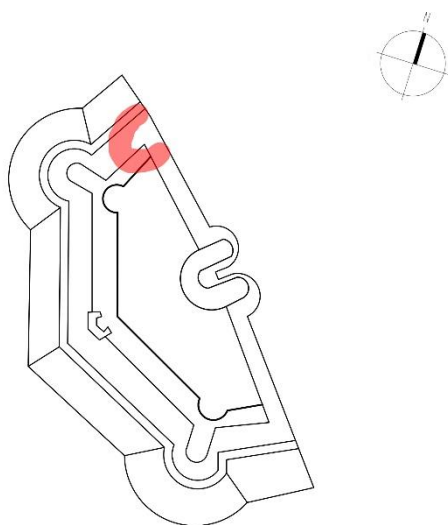
Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 26). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej obiektu Prochowni Głusiec określa się jako SZCZĄTKOWY. Obiekt znajduje się w bliskim sąsiedztwie pól uprawnych. Stopniowo zaorywany przez co istnieje niebezpieczeństwo dewastacji substancji zabytkowej. Widoczne jedynie relikty kubatur betonowych po wysadzeniach. Brak bezpośredniego dostępu (drogi) do obiektu.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Prochowni znajduje się w Tomie II rozdział 2.1.10.

Fort Gorczakowa

Rys. 27 Identyfikacja narysu Fortu Gorczakowa
- opracowanie Autor

Rys. 28 Plan Fortu Gorczakowa z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 27.

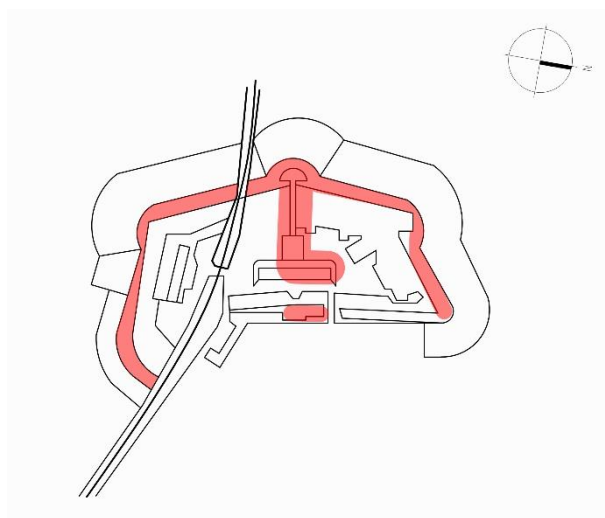
Obiekt powstał w roku 1847 jako dzieło obrony przedmościa. Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 28). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort Gorczakowa określa się jako SZCZĄTKOWY. Widoczny jedynie narys fragmentu wału ziemnego. Obiekt zlokalizowany na skrzyżowaniu ulic w bliskim sąsiedztwie kubatur mieszkalnych. Zagrożenia związane z dalszą degradacją czy korozją zostały zatrzymane ze względu na zlokalizowanie w jego centrum pomnika co skutkuje systematyczną ochroną oraz dbałością o zieleń.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu Gorczakowa znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.11.

Fort Wannowskiego

Rys. 29 Identyfikacja narysu Fortu Wannowskiego - opracowanie Autor

Rys. 30 Plan Fortu Wannowskiego z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

Południowej torów nie zachowane. Teren silnie zadrzewiony oraz zakrzewiony. Obiekt przechodził liczne modernizacje. Jest to największy i najnowocześniejszy obiekt Twierdzy Dęblin.

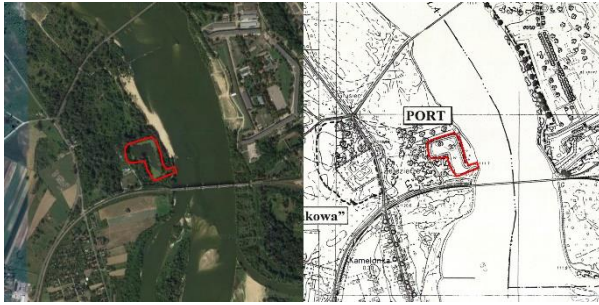
Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 30). Stopień i stan zachowania substancji zabytkowej obiektu Fort Wannowskiego określa się jako ZŁY. Widoczny fragment wału ziemnego oraz kubatury. Liczne wysadzenia i ślady reliktyw kubatur w terenie. Teren częściowo użytkowany rolniczo. Południowe skrzydło fortu zostało zajęte przez dzierżawców prywatnych. Zagrożenie stanowi stopniowe zaorywanie elementów ziemnych a nawet kubatur murowanych.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu Wannowskiego znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.12.

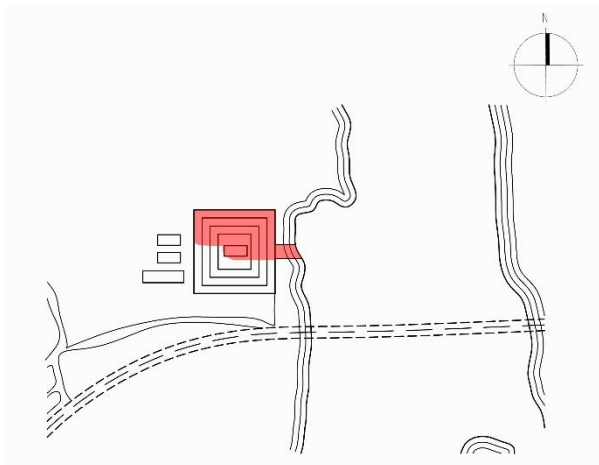
Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 29.

Fort Wannowskiego (*Fort Bema*). Lata budowy 1885. Następnie przebudowany z użyciem betonu w latach 1895 - 1909. Fort kolejowy jednowałowy. Narys spłaszczonego bastionu o rozchylonych barkach. Otoczony fosą wodną, z koszarami szyjowymi (nieistniejącymi), centralnym schronem skazamatowanym, dwiema kaponierami przeciwskarpowymi (północną zachowaną) i kaponierą skarpową (zachowaną w ruinie), osłoniętą rawelinem. W szyi mur skarpowy (zachowany reliktoowo) z kaponierą na osi (nie zachowaną) i dwiema bramami (nieistniejącymi). Przez fort przechodzi linia kolejowa z trzema mostami (nieistniejącymi).

Obiekty kubaturowe ceglano - betonowe i betonowe. Elementy ziemne po stronie

Port

Rys. 31 Identyfikacja narysu Portu wodnego
- opracowanie Autor

Rys. 32 Plan Portu wodnego z oznaczeniami lokalizacji
elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 31.

Port wodny służący jako obiekt wspomagający Fort Gorczakowa oraz Cytadelę.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 32). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej obiektu Port Wodny ocenia się jako ZŁY. Widoczne ślady po dawnym forcie oraz elementy murowane. Obecnie stopniowo zarasta zielenią niekontrolowaną. Służy jako zbiornik wodny do połowu ryb.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Portu wodnego znajduje się w Tomie II rozdział 2.3.13.

6.2.7 Wnioski

Wobec przeanalizowanych materiałów nasuwa się wniosek, iż sama ochrona konserwatorska jest niewystarczającym narzędziem do zatrzymania dalszej destrukcji Twierdzy Dęblin. Brak całościowego zabezpieczenia wartości zespołu i jego poszczególnych dzieł. Połączony ze sobą (historycznie) obszar fortyfikacji dęblińskiej w zakresie struktury i funkcji objęty jest w 5 różnych Miejscowych Planach Zagospodarowania Przestrzennego. Natomiast żadna gmina nie posiada studium i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Stan ochrony obiektów fortyfikacyjnych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego pokazuje, że zapisy nie chronią ich w sposób konsekwentny. Wynika z tego jednoznacznie, że całościowe zarządzanie obiektami Twierdzy Dęblin nie istnieje.

Brak spójności w zagospodarowaniu i relacji pomiędzy obiektami stwarza realne zagrożenie dla dalszego istnienia fortyfikacji dęblińskiej. Najlepiej zachowane są obecnie obiekty w posiadaniu Wojska Polskiego. Ze względu na stałe użytkowanie ich stan techniczny, stan zachowania substancji zabytkowej oraz przeprowadzane bieżące naprawy czy dbałość o zagospodarowanie zieleni fortecznej sprawia iż degradacja zabytkowej tkanki jest wyhamowywana jeżeli nie zatrzymywana.

W omawianym założeniu fortecznym nie istnieje wspólny system identyfikacji, co wynika niejako z sytuacji własnościowych. Każdy z obiektów funkcjonuje jako niezależna jednostka. Skutkuje to nie możliwością identyfikacji całości przez potencjalnego odbiorcę.

Jedynie nieliczne z obiektów posiadają nową funkcję użytkową (Cytadela, Reduta I, Reduta II, Fort II, Fort III, Fort V czy Fort VI). Natomiast żadna z obecnych funkcji nie skutkuje dbałością o zabytkowy obiekt. Większość z nich jest jedynie próbą adaptacji dzieła fortecznego i wykorzystaniu go przy minimalnej (a niejednokrotnie żadnej) ingerencji. Tym samym jedno z najlepiej zachowanych w Polsce założeń obronnych z XIX wieku nie jest należycie wykorzystane i konserwowane.

Analizując materiały historyczne oraz archiwalne opracowania jednoznacznie wynika, że zagospodarowanie oraz zarządzanie Twierdzą Dęblin nie jest należycie prowadzone. Stanowi to realne zagrożenie dla przyszłości tej rosyjskiej fortyfikacji.

6.3 ANALIZA WYBRANYCH TWIERDZ METODĄ PORÓWNWCZĄ

Zakres czasowy do którego odnoszą się badania przy metodzie porównawczej dotyczy okresu czasowego powstania Twierdzy Dęblin. Do badań wybrano obiekty wchodzące w dwa duże założenia forteczne jakimi są Twierdza Warszawa (fortyfikacja rosyjska) oraz Twierdza Przemyśl (fortyfikacja austriacka). Przykłady zostały poddane szczegółowej analizie pod kątem zagospodarowania całości, ingerencji zewnętrznych, stanu własności oraz jednolitemu programowi zagospodarowania założeń.

Biorąc pod uwagę problematykę Twierdzy Dęblin, każdy z wybranych do analizy porównawczej obiektów posiada z nią cechy wspólne. To właśnie te wybrane cechy mają odniesienie do możliwości adaptacyjnych jak również wprowadzania nowych funkcji użytkowych do głównej problematyki podjętej w pracy.

Cechami wspólnymi dla Twierdzy Dęblin w analizowanych przykładach są m. in.:

- pierścieniowy układ fortów;
- problematyka własności;
- wnikanie tkanki miejskiej;
- okres powstawania obiektów;
- program zarządzania fortyfikacją;
- stan techniczny;
- wielkość obiektów.

Podczas wyboru obiektów fortyfikacyjnych do analizy porównawczej zastosowano kryteria przedstawione w Tab. 11. Każdy z wybranych obiektów posiada cechy wspólne z głównymi obiektami objętymi opracowaniem.

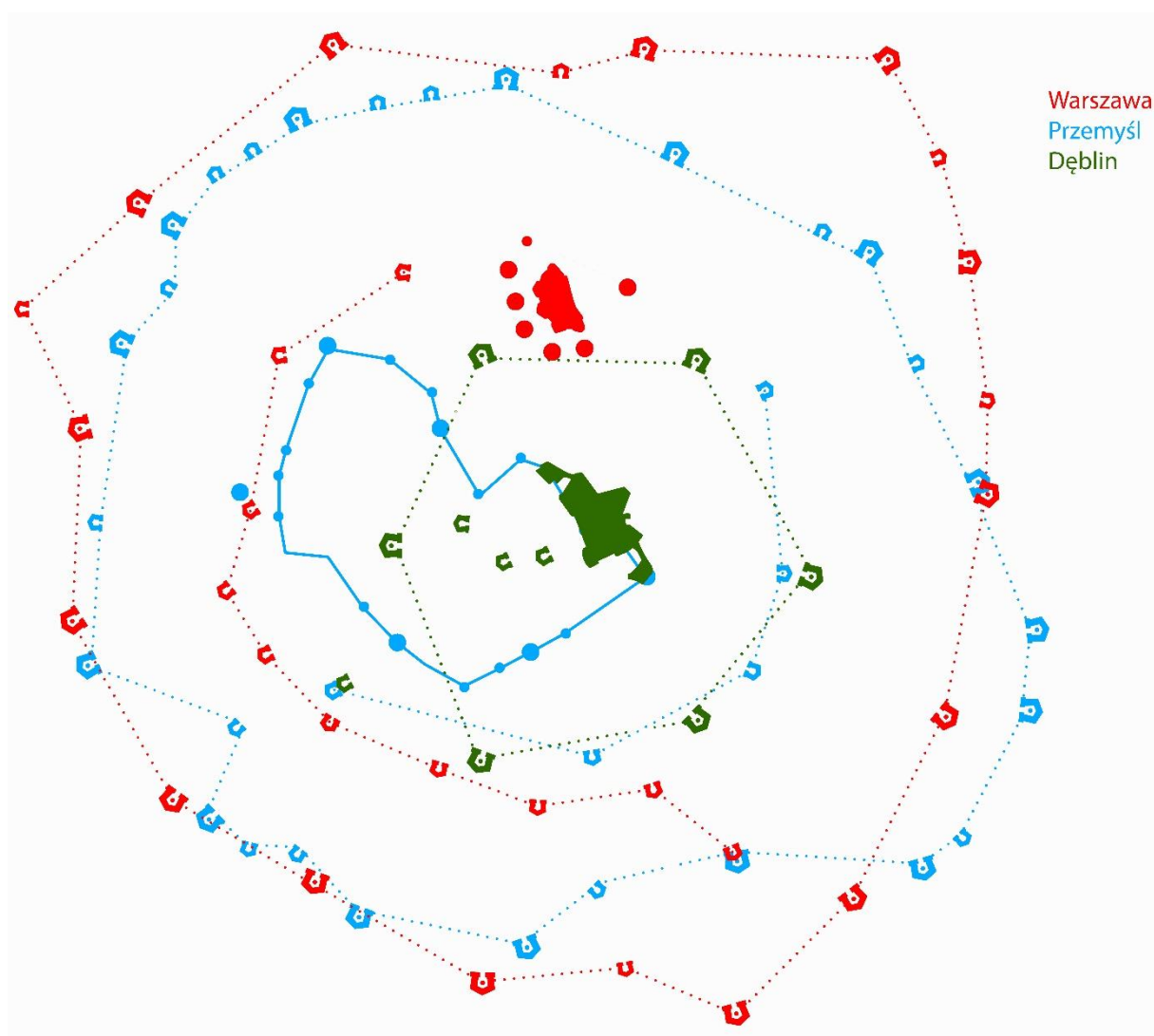
Tab. 11 Stabelaryzowane kategorie wyboru obiektów w analizie porównawczej

	Główny analizowany obiekt	Analogiczne obiekty objęte analizą porównawczą	
Charakterystyczne cechy związane z problematyką obiektu	Twierdza Dęblin Nazwa obiektu	Twierdza Przemyśl Nazwa obiektu	Twierdza Warszawa Nazwa obiektu
Lokalizacja na obrzeżach miasta	Fort I Fort II Fort IV Fort V Fort VI Prochownia Fort W	Fort II Fort VIII Fort XIII Fort XV	
Lokalizacja w strukturze miejskiej	Cytadela Reduta I Reduta II Fort III Fort G Port wodny		Fort VIII Fort Bema
Własność prywatna	Reduta II Fort I Fort II Fort V Prochownia Fort W	Fort II	Fort VIII
Własność państwa lub miasta	Cytadela Reduta I Fort III Fort G	Fort VIII Fort XIII Fort XV	Fort Bema
Zły stan i stopień zachowania substancji zabytkowej	Reduta II Fort I Fort III Fort IV Prochownia Fort G Fort W Port	Fort II	Fort VIII Fort Bema
Dobry stan i stopień zachowania substancji zabytkowej	Cytadela Reduta I Fort II Fort V Fort VI	Fort VIII Fort XIII Fort XV	

Zagospodarowany z wprowadzoną funkcją	Cytadela Reduta I Reduta II Fort IV Fort V Fort VI Fort G	Fort VIII Fort XIII Fort XV	Fort VIII Fort Bema
Niezagospodarowany brak funkcji	Fort II Fort III Fort W Port	Fort II	
Zagrożony dalszą destrukcją	Reduta II Fort I Fort II Fort III Fort IV Fort V Prochownia Fort W	Fort II	
Brak dalszych zagrożeń substancji zabytkowej	Cytadela Reduta I Fort VI Fort G	Fort VIII Fort XIII Fort XV	Fort VIII Fort Bema

Odnosząc się do skali założenia fortecznego dęblińska twierdza jest stosunkowo nie duża oraz (jeżeli chodzi o liczbę fortów) nieliczna (Rys. 33). Jednakże Twierdza Dęblin charakteryzuje się złożonością problemową, która występuje zarówno w Twierdzach Przemyśl i Warszawa ujętych w analizie porównawczej.

Twierdza Dęblin jest przykładem niewielkiego pierścieniowego układu fortów. Jest ona również założeniem terenowo miejskim. Jej wielkość oraz struktura jest optymalna do analiz, a także późniejszych wniosków. Cechy te są niejako wspólne dla wybranych przykładów Twierdzy Warszawskiej (miejskiej) oraz Twierdzy Przemyskiej (terenowej). Cechy te a także metody adaptacyjne (jak również ich brak) przedstawione w niniejszym rozdziale pozwalają na stworzenie wniosków do dalszych działań planów zarządzania Twierdzą Dęblin.

Rys. 33 Grafika przedstawiająca zestawienie badanych obiektów w odniesieniu do Twierdzy Dęblin
- opracowanie Autor

6.3.1 Twierdza Przemyśl

Fortyfikacja przemyska została wybrana do analizy porównawczej ze względu na okres czasowy jej powstania, złożoność struktury pierścieniowej oraz sposób zarządzania i funkcjonowania. Większość z obiektów wchodzących w strukturę tej fortyfikacji posiada spójny program funkcjonalny. Wyznaczone zostały w niej kierunki rozwoju a potencjał adaptacyjny wykorzystywany w różnym stopniu. Część z fortu funkcjonuje już po przeprowadzonej w nich rewitalizacji.

Twierdza Przemyśl powstała po I rozbiorze Polski kiedy to ziemie Galicji weszły w posiadanie Austrii. W 1809 roku powołano komisję, która miała ustalić lokalizację pod budowę fortyfikacji.²³³ W latach 1835 - 1837 powstała następnie pierwsza koncepcja projektu twierdzy. Pierwsze prace związane z budową obiektów obronnych wokół Przemyśla rozpoczęły się w 1854 roku. Projekt zakładał wybudowanie obozu warownego. Planowano aby powstało tam około 42 dzieł obronnych w dwóch pierścieniach. Po zakończeniu wojny krymskiej (1853 - 1856) rozpoczęto przygotowania do modernizacji twierdzy. w roku 1878 cesarz wydał decyzję o budowie Twierdzy Przemyśl.²³⁴ Prace odbywały się pod bezpośrednim nadzorem dyrektora Dyrekcji Budowy Fortyfikacji pułkownika Antona Wernera.

Rok 1880 to kolejny etap rozbudowy twierdzy wynikający bezpośrednio z zachodzących zmian technologicznych. Zastępowano prowizoryczne obiekty fortyfikacją stałą. Pierwszym takim stałym fortem był Fort VIII *Łętownia*. Następnie w roku 1887 rozpoczęto prace związane z umocnieniem zewnętrznego pierścienia. Było to skutkiem wykorzystywania w walce artylerii, która jednoznacznie wykazała, że dotychczasowy system obronny nie sprawdza się. Zaczęto wzmacniać pozycje międzypola.

W 1915 roku poddano twierdzę a w konsekwencji nastąpiło wysadzanie fortów. Po tym okresie wojska rosyjskie wykonały liczne prace modernizując twierdzę. Późniejsze lata skutkowały licznymi próbami odbicia twierdzy. Gdy udało się to wojskom niemieckim przystąpiono do prac remontowych.

²³³ T. Idzikowski, *Twierdza Przemyśl Powstanie Rozwój Technologie*, 2014

²³⁴ Idzikowski, *Twierdza Przemyśl Powstanie Rozwój Technologie*

Po I wojnie światowej Twierdza Przemyśl nie była w stanie dalej sprostać wymaganiom militarnym. W roku 1921 przystąpiono do częściowej rozbiórki obiektów murowanych. Podczas II wojny światowej fortyfikacja ta nie odegrała żadnej roli w systemie obronnym. Po zakończeniu działań wojennych pozostałości po fortach nie przedstawiały, żadnej wartości militarnej. Kolejne lata skutkowały dalszymi pracami związanymi z rozbiórką obiektów.

Fortyfikacja w latach 60 i 70 nie funkcjonowała. Dopiero po 2000 roku przystąpiono do prac związanych z kompleksową rewitalizacją części fortów. Rozpoczęto prace remontowe, usystematyzowano identyfikację wizualną oraz wprowadzono ścieżki turystyczne. Większość z obiektów pełni funkcje muzealno - wystawiennicze. Procesy związane z niszczącymi skutkami ingerencji zewnętrznych czynników w części obiektów zostały zatrzymane lub maksymalnie spowolnione. Dlatego też wybrano obiekty pełniące takie funkcje jako materiał do analiz porównawczych.²³⁵

Identyfikacja i charakterystyka istniejącego zasobu Twierdzy Przemyśl

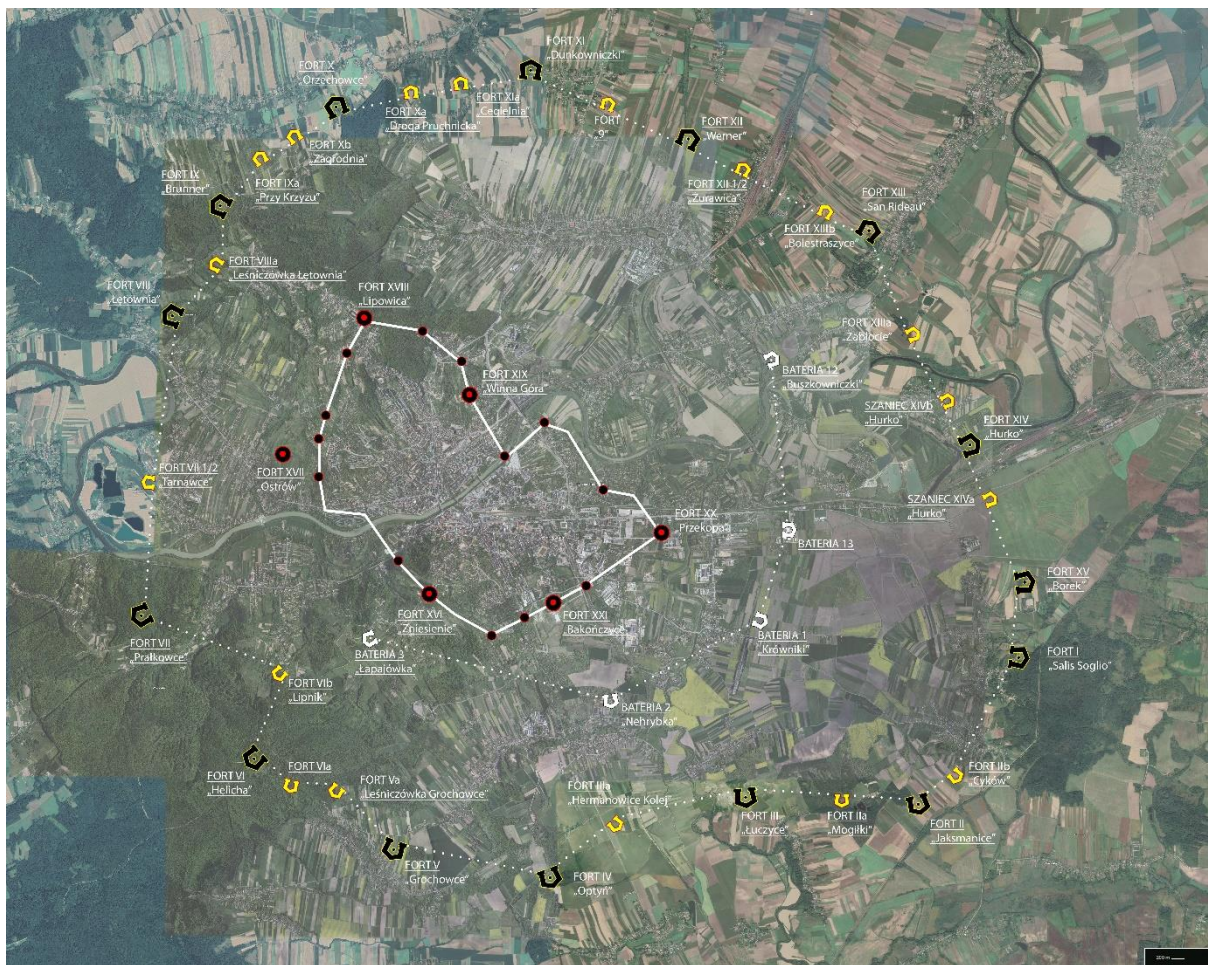
Twierdza pierścieniowa składająca się z dwóch pierścieni umocnień zewnętrznego wraz fortami międzypola, fortów pomocniczych, wewnętrznego oraz rdzenia Twierdzy (fr. *Noyau*).

Rozmieszczenie obiektów Twierdzy Przemyśl na mapie satelitarnej w celu zdefiniowania obecnego stanu zasobu przedstawiono na Rys. 34. Kolorem czarnym z czerwoną obwolutą oznaczono forty rdzenia twierdzy. Kolor czarny z żółtą obwolutą - obiekty pierścienia zewnętrznego. Kolor żółty z czerwoną obwolutą - obiekty międzypola. Kolor biały z czarną obwolutą - forty pomocnicze.

Analizując stan zachowania oraz zagospodarowania jako tło do badań wybrano następujące forty: Fort VIII *Łętownia*, Fort XIII *San Rideaue*, Fort XV *Borek* oraz Fort III *Jaksmanice*.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, identyfikacja istniejącego zasobu, dokumentacja fotograficzna Twierdzy Przemyśl oraz wyszczególnionych badanych obiektów znajduje się w Tomie II rozdział 3.

²³⁵ M.J. von Brunner, *Vademecum nauczania fortyfikacji stałej*, ed. T. Idzikowski, trans. M. Wichrowski, Architectura et Ars Militaris 18, 2009

Rys. 34 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład Twierdzy Przemyśl na mapie satelitarnej - opracowanie Autor

Legenda kolorystyczna:

obiekty główne pierścienia zewnętrznego - Forty I - XV

obiekty międzypola

forty pomocnicze - Baterie

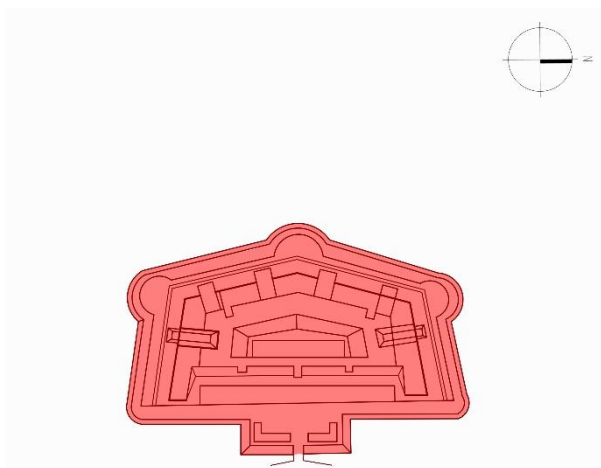
rdzeń twierdzy - Zasanie

rdzeń twierdzy - miasto

Fort VIII Łętownia

Rys. 35 Identyfikacja narysu Fortu VIII Łętownia
- opracowanie Autor

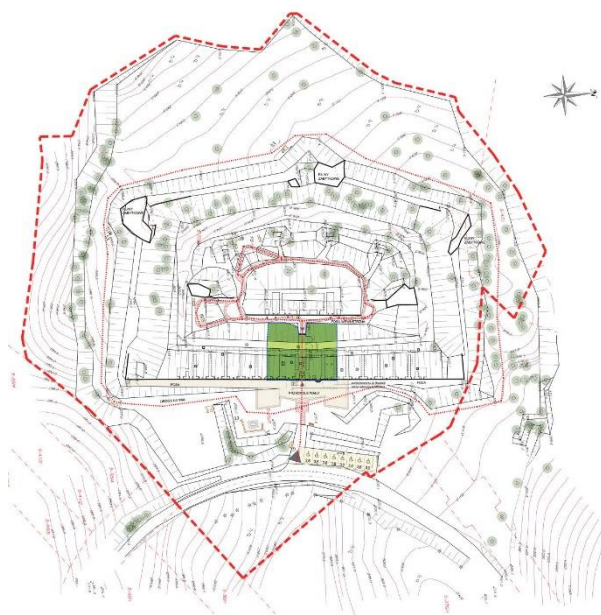
Rys. 36 Plan Fortu VIII Łętownia z oznaczeniami
lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie
Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 35. Fort VIII Łętownia jest to pierwszy fort stały Twierdzy Przemyśl. Lata budowy to 1881 - 1882 r. Obiekt na narysie pięciobocznym, ziemno - murowany. Otoczony wałem ziemnym z poprzecznkami w których usytuowane były schrony. Fosa sucha z kaponierą podwójną na osi oraz dwoma kaponierami barkowymi pojedynczymi. Centralnie zlokalizowany betonowy schron główny. W szyi znajdują się betonowe ceglane koszary sklepiące z nakryciem ziemnym. Na osi wjazdowej (przedstok) znajduje się wał obrony zapola.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 36). Stopień i stan zachowania określa się jako DOBRY.

Obiekt pełni obecnie funkcję

muzealno - turystyczną. Dzięki wprowadzonej funkcji zatrzymana została erozja powodowana wnikaniem zieleni inwazyjnej. Na początku lat 2000 Fort VIII został poddany procesom rewitalizacyjnym. Odnowione zostały lica murów koszar, uporządkowana została zieleń oraz wprowadzono elementy małej architektury. Poprzez zainstalowanie (spójnego dla Twierdzy Przemyśl) systemu identyfikacji wizualnej obiekt zyskał na swojej atrakcyjności tym samym jego identyfikacja w przestrzeni stała się łatwiejsza. Wprowadzone w ten sposób zabiegi w znacznym stopniu zatrzymały procesy degradacyjne.

Rewitalizacja Fortu VIII *Łętownia* jest skutkiem inwestycji: Szlaku fortecznej turystyki kulturowej *Północna Rokada* w Twierdzy Przemyśl, 2010 r. (Ryc. 27).²³⁶

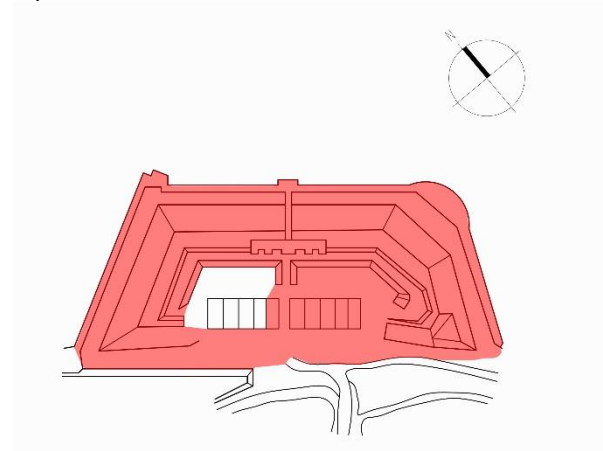
Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu VIII znajduje się w Tomie II rozdział 3.3.1.

Ryc. 27 Projekt Zagospodarowania Terenu Fortu VIII *Łętownia* w ramach inwestycji: Szlaku fortecznej turystyki kulturowej „*Północna Rokada*” w Twierdzy Przemyśl, 2010 r.

²³⁶ ‘Archiwum Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl (ZGFTP)’, 2020, ZGFTP

Fort XIII San Rideaue

Rys. 37 Identyfikacja narysu Fortu XIII San Rideaue - opracowanie Autor

Rys. 38 Plan Fortu XIII San Rideaue z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

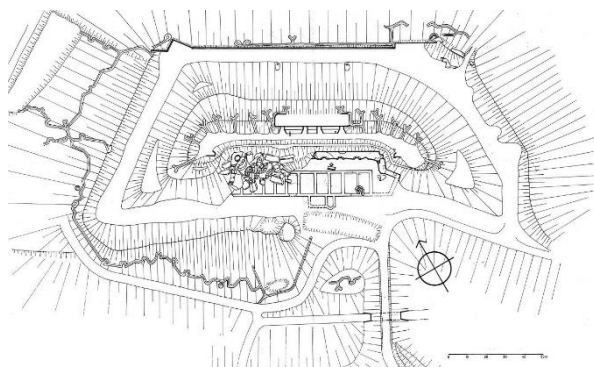
Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 37.

Fort XIII był fortem uniwersalnym pancernym. Pierwotnie z fosą w przeciwstoku. Konstrukcja elementów kubaturowych fortu betonowa z elementami murowanymi z cegły. Wał ziemny masywny z osiowo położonym żelbetowym schronem. W szyi wieże pancerne oraz skrzydłowe tradytory.²³⁷

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 38). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej określa się jako DOBRY. Pomimo liczny wysadzeni i zawalisk obiekt zabezpieczony i czytelny w terenie. Wprowadzenie elementów małej architektury (jednolitej dla Twierdzy Przemyśl) pozwala na identyfikację

fortu w przestrzeni a także promowanie wartości zabytkowej i historycznej dla odbiorcy. Systematyczne dbanie o bieżące naprawy i zabezpieczenia a także wprowadzenie ruchu turystycznego na całym obiekcie powoduje podniesienie jego wartości oraz zatrzymanie procesów destrukcyjnych.

²³⁷ Tradyltor – ukryte stanowisko strzeleckie stosowane w fortyfikacji XVII/XIX w., osłonięte od przedpola budynkiem koszar szyjowych fortu, skarpą ziemną lub uskokiem terenu; tradyltor umożliwiał ostrzał Międzypola lub zapola wąskim pasmem ognia.

Ryc. 28 Zagospodarowanie Terenu Fortu XIII San Rideaue

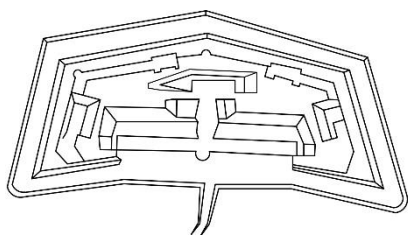
Rewitalizacja Fortu XIII *San Rideaue* jest skutkiem inwestycji: Szlaku fortecznej turystyki kulturowej *Północna Rokada* w Twierdzy Przemyśl, 2010 r. (Ryc. 28).²³⁸

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu XIII znajduje się w Tomie II rozdział 3.3.2.

²³⁸ 'Archiwum Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl (ZGFTP)'

Fort XV Borek

Rys. 39 Identyfikacja narysu Fortu XV Borek
- opracowanie Autor

Rys. 40 Plan Fortu XV Borek z oznaczeniami lokalizacji
elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 39.

Powstały w latach 1896 - 1898. Fort o wzorcowej formie dzieła obrony bliskiej z epoki. Na narysie barkanu.²³⁹ Wał ziemny z relikami tradytora na lewym barku z bateriami pancernymi u styku barków i czoła. Centralnie zlokalizowany schron w konstrukcji stalowo betonowej z elementami ceglanymi. W pobliżu szyi znajduje się obiekt koszarowy dwukondygnacyjny w konstrukcji stalowo betonowej z elementami ceglanymi.

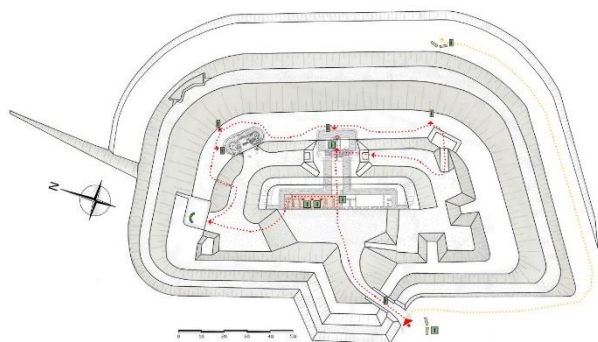
Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 40). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej ocenia się na DOBRY. Obiekt pełni funkcję muzealno - turystyczną.

W latach 2000 w ramach projektu rewitalizacji dróg fortecznych zespołu koszarowego w Siedliskach - Południowa Rokada (Ryc. 29)²⁴⁰ przeszedł proces adaptacji i przystosowania obiektu do potrzeb funkcji turystycznej. Zostały wprowadzone ścieżki turystyczne, zabezpieczone elementy zagrożone destrukcją oraz uporządkowane elementy zieleni.

Obecnie procesy degradujące obiekt dzięki wprowadzeniu funkcji muzealno - turystycznej zostały zatrzymane. Dzięki wprowadzeniu elementów małej

²³⁹ Barkan – nowożytnie dzieło obronne o narysie trapezu stosowany jako element linii lub obwodu obronnego, występujący samodzielnie lub w powiązaniu z wałami.

²⁴⁰ 'Archiwum Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł (ZGFTP)'

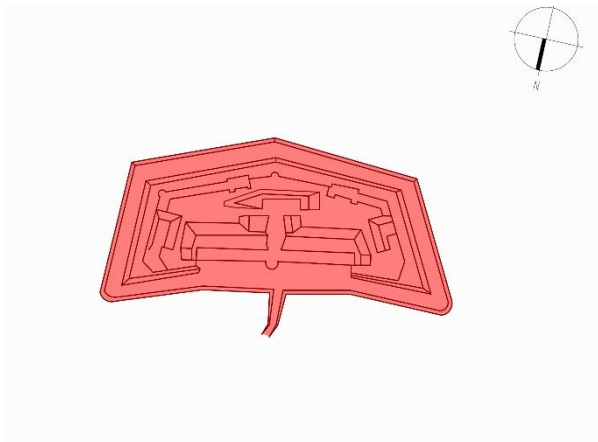
Ryc. 29 Zagospodarowanie terenu Fortu XV Borek w ramach projektu rewitalizacji dróg fortecznych zespołu koszarowego w Siedliskach - Południowa Rokada

architektury (wspólna identyfikacja dla Twierdzy Przemyśl) identyfikacja fortu w przestrzeni jest znacznie czytelniejsza co przekłada się na rozpowszechnianie wiedzy o wartości zabytkowej obiektu.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu XV znajduje się w Tomie II rozdział 3.3.3.

Fort II Jaksmanice

Rys. 41 Identyfikacja narysu Fortu II Jaksmanice
- opracowanie Autor

Rys. 42 Plan Fortu II Jaksmanice z oznaczeniami
lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie
Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 41.

Budowa od 1887 r. gdy pełnił funkcję prowizorycznego fortu artyleryjskiego. Następnie w latach 1895 - 1897 został przebudowany. Fort obrony bliskiej, dzieło główne. Tradytory w barkach. Posiadał fosę poprzedzoną przedfosa (brak kaponiery) w szyi znajdowały się dwukondygnacyjne koszary murowane z cegły ze stropodachem stalowo betonowym połączone z magazynem amunicji.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 42). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej ocenia się jako ZŁY. Brak należytego dbania o zabytek co skutkuje degradacją substancji. Wnikająca

wszechobecna zieleń inwazyjna powodująca rozsądzania elementów murowanych oraz niszczenie elementów ziemnych. Obiekt o utrudnionym dostępie, nieprzystosowany do użytkowania, niezabezpieczony. Brak identyfikacji wizualne, narys czytelny.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu II znajduje się w Tomie II rozdział 3.3.4.

6.3.2 Twierdza Warszawa

Twierdza Warszawa wchodziła (podobnie jak Twierdza Dęblin) w system twierdz na linii Narwi i Wisły. Fortyfikacje Warszawy przed powstaniem zewnętrznego pierścienia umocnień były fortyfikacjami polowymi, budowanymi bez perspektywistycznej koncepcji. Koncepcja założenia fortecznego powstała już w roku 1873.²⁴¹ Twierdza Warszawa (ros. *крепость Варшава*) powstawała etapowo jak system. Począwszy od lat 1832 - 1834 gdy wybudowano Cytadelę Warszawską (Aleksanrowska ros. *Александровская цитадель*) a także fort Śliwickiego. Następnie Cytadela otoczona została sześcioma fortami (1847 - 1865).²⁴² Początki twierdzy pierścieniowej to rok 1883 gdy zrealizowano zewnętrzny pierścień fortów otaczający Warszawę. Następnie w 1886 roku powstał wewnętrzny pierścień umocnień a kolejno w latach 1889 - 1892 ostatni trzeci etap rozbudowy.²⁴³ Następnie od 1892 roku Twierdza Warszawa przechodzi generalną przebudowę zewnętrznego pierścienia fortów która trwa do końca IX wieku. Dowództwo rosyjskie w 1909 roku podjęło decyzję o likwidacji fortów warszawskich. Wsadzenia urządzeń obronnych²⁴⁴ fortów na lewym brzegu Wisły rozpoczęły się w 1913 roku. Również w tym roku rozpoczęto szereg prac rozbiórkowych na prawym brzegu. Wojska rosyjskie opuściły Warszawę w roku 1915 pozostawiając Twierdzę bez walki.²⁴⁵ Wrzesień 1939 roku skutkował przebudowami niektórych obiektów. Po II wojnie światowej w skutek złego użytkowania obiekty ulegały powolnemu niszczeniu.

Obecnie tkanka miejska Warszawy wniknęła w niemal wszystkie forty pierścieni twierdzy. Warszawa stała się twierdzą miejską. We współczesnej sieci ulic miejskich możliwe jest jeszcze odnalezienie dawnych śladów dróg fortecznych. Kluczem wyboru do analizy porównawczej fortów warszawskich jest ich funkcjonowanie w strukturze miejskiej²⁴⁶ podobnie jak badane obiekty Twierdzy Dęblin (Cytadela, Reduta I, Fort I, Fort II, Fort III). Twierdzę Warszawa postrzegać należy jako część miasta na stałe z nią powiązaną. Budowa jej

²⁴¹ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

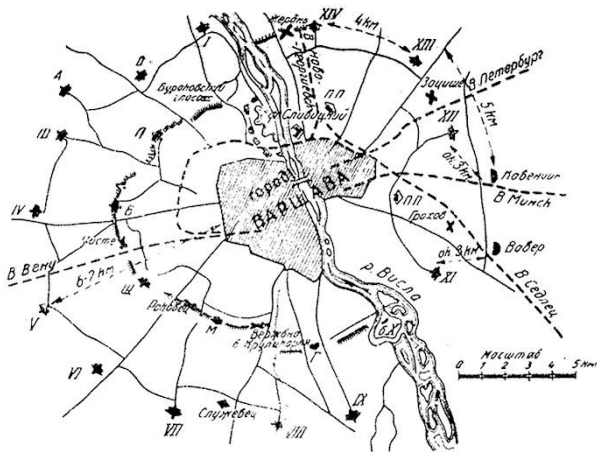
²⁴² Głuszek, 'Fortyfikacje Twierdzy Warszawa Jako Przedmiot Ochrony Konserwatorskiej, Wartości Zabytkowe'

²⁴³ P. Molski and C. Głuszek, 'Wnioski Konserwatorskie i Wytyczne Projektowe Do Zagospodarowania i Ochrony Wartości Kulturowych Fortu IX', 1994

²⁴⁴ Kaponiery, schrony podwalni, tradytory

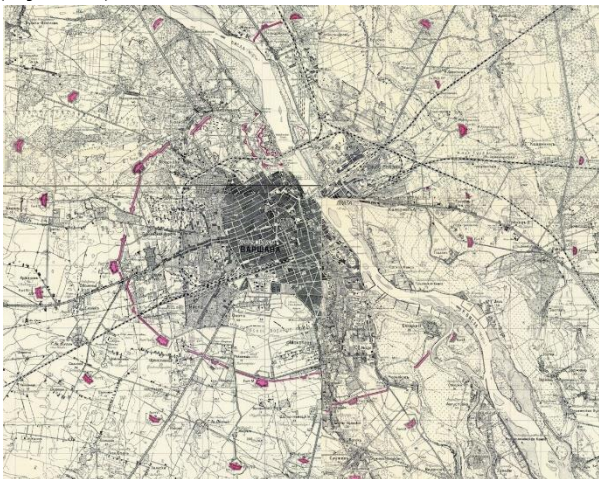
²⁴⁵ L. Królikowski, *Twierdza Warszawa, Twierdze i zamki obronne w Polsce*, 2002

²⁴⁶ K. Pałubska, 'Funkcjonowanie Systemu Fortyfikacyjnego Twierdzy Warszawa w Strukturach Miejskich', *Zespół XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdza Warszawa: Konsultacje i Założenia Do Projektu Planu Ochrony Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa* (Warszawa, 2009), 17-21

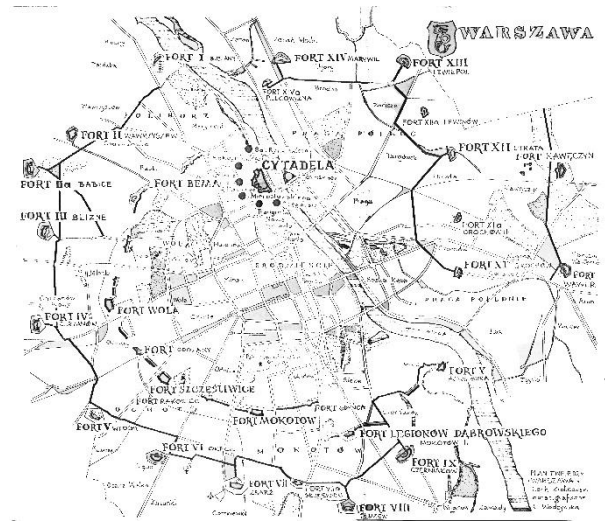
Ryc. 30 Plan Twierdzy Warszawa wg. Jakowlewa

wartości zabytkowej reprezentowanej przez Twierdzę Warszawa. Plan Twierdzy Warszawa wg. Jakowlewa²⁴⁷ (Ryc. 30). Niemiecka mapa z 1914 roku z zaznaczonymi fortyfikacjami Warszawy²⁴⁸ (Ryc. 32). Plan Twierdzy Warszawa z 1983 roku - Autor Lech Królikowski²⁴⁹ (Ryc. 31).

Ryc. 32 Niemiecka mapa z 1914 roku z zaznaczonymi fortyfikacjami Warszawy

miała miejsce w momencie kiedy to kształtowało się miasto Warszawa. Koniec XX wieku to presja inwestycyjna, której poddane zostały obiekty pierścieni twierdzy. Złożoność problemowa wynikająca z sytuacji własnościowych jest dużym problemem z którym mierzy się ta fortyfikacja. Również chaotyczny rozwój inwestycyjny oraz liczne nawarstwienia historyczne komplikują możliwości związane z należytą ochroną

Ryc. 31 Plan Twierdzy Warszawa z 1983 roku

²⁴⁷ 'Twierdza fortowa', forty.waw.pl, accessed 16 January 2023, <https://www.forty.waw.pl>

²⁴⁸ 'Twierdza fortowa'

²⁴⁹ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

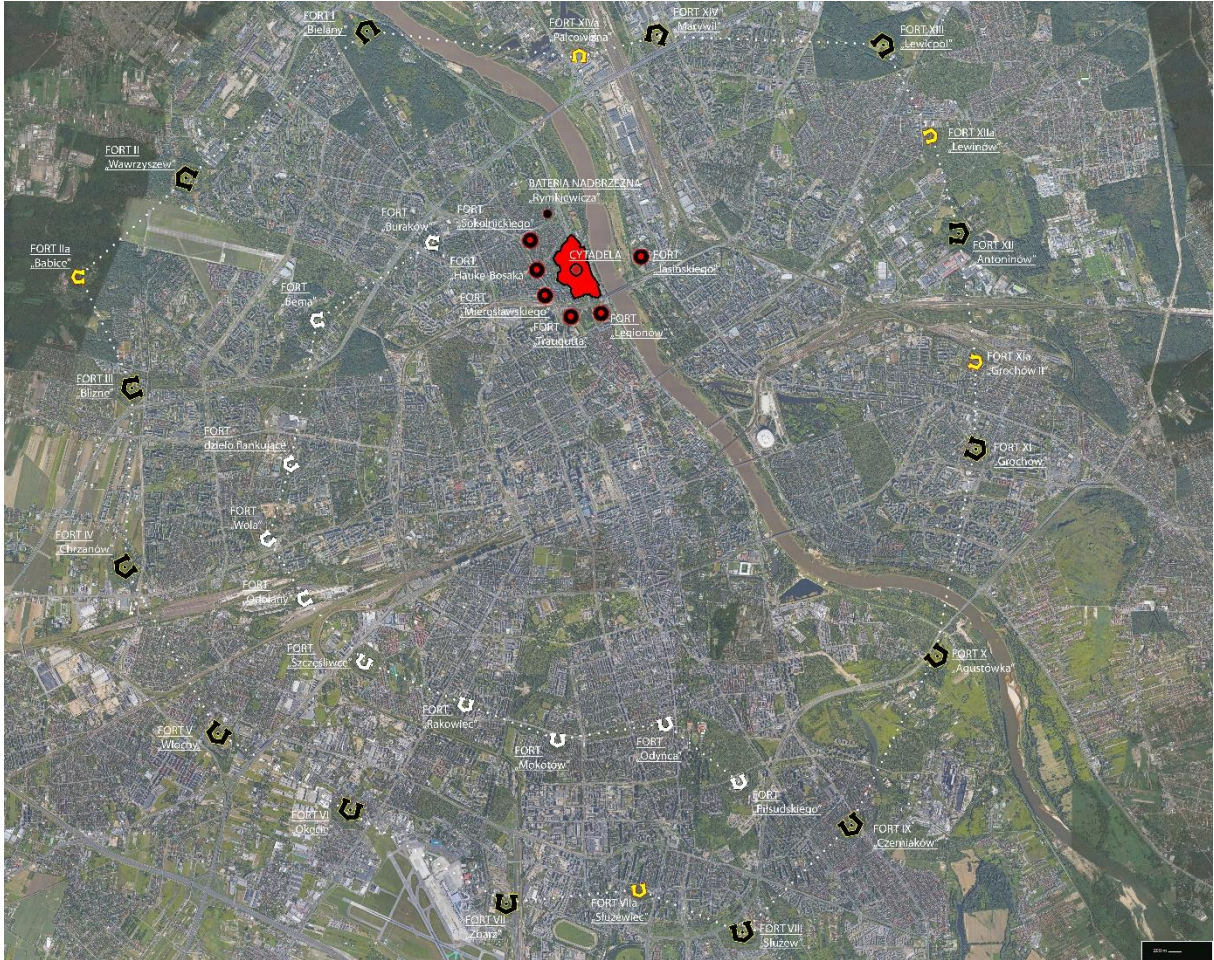
Identyfikacja i charakterystyka istniejącego zasobu Twierdzy Warszawa

Twierdza pierścieniowa składająca się z dwóch pierścieni umocnień zewnętrznego i wewnętrznego oraz Cytadeli.

Rozmieszczenie obiektów Twierdzy Warszawa na mapie satelitarnej w celu zdefiniowania obecnego stanu zasobu przedstawiono na Rys. 43. Kolorem czarnym z czerwoną obwolutą oznaczono Cytadelę twierdzy. Kolor czarny z żółtą obwolutą - obiekty pierścienia zewnętrznego. Kolor żółty z czerwoną obwolutą - obiekty międzypola. Kolor biały z czarną obwolutą - forty pomocnicze wewnętrznego pierścienia.

Analizując stan zachowania oraz zagospodarowania jako tło do badań wybrano następujące forty: Fort VIII *Shużew* oraz Fort *Bema (P-Parysów)*.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, identyfikacja istniejącego zasobu, dokumentacja fotograficzna Twierdzy Warszawa oraz wyszczególnionych badanych obiektów znajduje się w Tomie II rozdział 4.

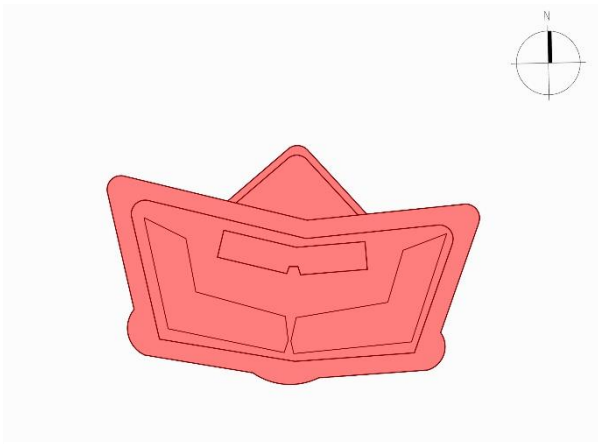
Rys. 43 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład Twierdzy Warszawa na mapie satelitarnej
- opracowanie Autor

Legenda kolorystyczna:

	rdzeń twierdzy - Cytadela
	forty pomocnicze
	forty pierścienia zewnętrznego - Forty I - XIVa
	forty pierścienia wewnętrznego
	forty otaczające Cytadelę
	bateria nadbrzeżna

Fort VIII Służew

Rys. 44 Identyfikacja narysu Fortu VIII Służew - opracowanie Autor

Rys. 45 Plan Fortu VIII Służew z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 44.

Lata powstania 1890 - 1891 chociaż informacje o tym forcie pojawiają się już przed rokiem 1888²⁵⁰. Jako jedyny z fortyfikacji warszawskiej o tego typu narysie. Jest to fort jednowałowy o rzucie spłaszczonego rombu. Pod wałami ziemnymi znajdowały się schrony. Niezachowana kaponiera szyjowa osłonięta rawelinem. Obiekty kubaturowe ceglane.

Podczas badań terenowych oceniono elementy zabytkowe zachowane oznaczone na planie obiektu kolorem (Rys. 45). Stan i stopień zachowania substancji zabytkowej ocenia się jako DOBRY. Obiekt zachowany w pełni. Zlokalizowany w strukturze miasta. W roku 2005 obiekt wszedł we własność prywatnego inwestora,

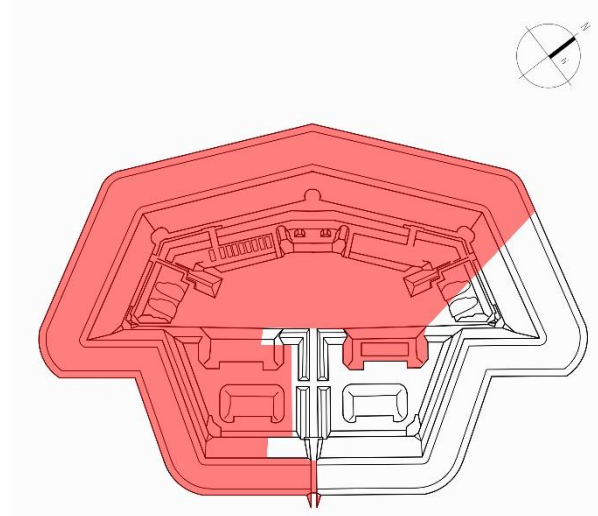
który w 2019 roku przeprowadził na obiekcie kompleksową rewitalizację. Odrestaurowano z zachowaniem historycznej wartości wnętrza oraz teren wokół fortu. Obecnie obiekt pełni funkcje usług komercyjnych. Jest to przykład poprawnych działań adaptacyjnych ratujących fortyfikację przed niszczeniem oraz podnoszących ich walory poznawcze.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu VIII znajduje się w Tomie II rozdział 4.3.1.

²⁵⁰ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

Fort Bema (P - Parysów)

Rys. 46 Identyfikacja narysu Fortu Bema
- opracowanie Autor

Rys. 47 Plan Fortu Bema z oznaczeniami lokalizacji
elementów zachowanych - opracowanie Autor

Identyfikacja narysu w zestawieniu ze zdjęciem satelitarnym przedstawia Rys. 46.

Fort *Bema* należy do pierwszego (wewnętrznego) pierścienia umocnień. Jego zadaniem była obrona zachodniego odcinka twierdzy.²⁵¹ Najlepiej zachowany, o indywidualnym narysie bastionu z rozbudowaną szyją, fort wewnętrznego pierścienia Twierdzy Warszawa. Powstał w latach 1886 - 1890. Obiekt posiada duże walory krajobrazowe. Wał niższy piechoty oraz wyższy artylerii. W szyi znajdowały się magazyny prochowe, naboju oraz laboratorium. Obiekty kubaturowe ceglane.

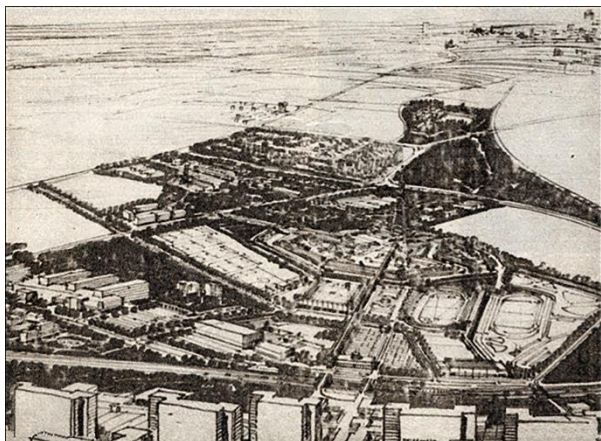
W latach 1924 - 1939 mieściła się tutaj *Wytwórnia Amunicji nr 1*, założona na Cytadeli w roku 1919.²⁵² W czasie okupacji fort pełnił rolę magazynu wojskowego. Przy forcie zachowane są fosy wypełnione wodą.

Jest to jeden z najlepiej zachowanych fortów Warszawy. W 1988 powstała koncepcja zagospodarowania terenów po dawnym forcie na cele rekreacji miejskiej osiedla Bemowo (Ryc. 33).²⁵³

²⁵¹ Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

²⁵² Królikowski, 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii'

²⁵³ Herba, 'Polska Na Fotografii'

Ryc. 33 Projekt Centralnego Parku Sportowo - Wypoczynkowego im. Ludowego Wojska Polskiego, graniczący z Osiedlem Bemowo

Obecnie fort pełni funkcję rekreacji miejskiej. Ze względu na bliskie sąsiedztwo nowopowstałych osiedli mieszkaniowych stał się przestrzenią atrakcyjną podnoszącą walory funkcjonalno przestrzenne. Procesy destrukcyjne i dewastacyjne zostały zatrzymane a wprowadzenie nowej funkcji do obiektu spowodowało jego dalsze funkcjonowanie oraz podniesienie wartości osiedla mieszkaniowego zlokalizowanego w bezpośrednim sąsiedztwie fortu.

Szczegółowy opis, dokumentacja archiwalna, karta obiektu, dokumentacja fotograficzna Fortu Bema znajduje się w Tomie II rozdział 4.3.2.

6.3.3 Wnioski

Poddane analizie forty stanowią przykłady zarówno elementów spójnego zagospodarowania i zarządzania przestrzeniami pofortecznymi jak również skutki braku jakichkolwiek działań związanych z adaptacją tych przestrzeni.

Najbardziej oczywista forma adaptacji fortu, którego stan techniczny określa się jako SZCZĄTKOWY można zaobserwować w Forcie XIII *San Rideau* (Przemyśl). Dzięki wprowadzeniu takiej funkcji dalsze negatywne procesy związane z korozją, degradacją czy dewastacją zostają zatrzymane lub maksymalnie spowolnione. Problematyka wnikania tkanki miejskiej do systemu fortyfikacyjnego oraz jej wzajemna relacja twierdza - miasto w analizowanym Fortcie *Bema* stanowi pozytywny sposób zagospodarowania i wzajemnego zrównoważonego funkcjonowania. Analogicznie Fort III *Dęblin* (Dęblin) jako przykład adaptacji do funkcji przestrzeni wspólnej dla osiedla, która została zaaranżowana wydawać by się mogło w sposób przypadkowy. Spójny system identyfikacji wizualnej zauważony w Twierdzy Przemyśl ma swoje odniesienie do jego braku w Twierdzy Dęblin. Również adaptacja fortów do funkcji rekreacji miejskiej (Fort *Bema* w Warszawie) jako pozytywny czynnik chroniący substancję zabytkową. Również rewitalizacja Fortu VIII *Służew* (Warszawa) do potrzeb funkcji komercyjnych usług jest próbą badawczą wskazującą kierunki w zagospodarowywaniu i wykorzystywaniu potencjału drzemącego w obiektach *architectura militaris* znajdujących się w układach urbanistycznych. Na analizowanych obiektach wykazano, że walory fortów XIX wiecznych jako forma uzupełnienia struktur osiedli mieszkaniowych do funkcji rekreacji miejskiej oraz usług doskonale sprawdza się.

W analizowanych przykładach dotyczących Twierdzy Przemyśl oraz Twierdzy Warszawa obserwuje się pozytywne przykłady ingerencji (w różnym zakresie), które w konsekwencji zapobiegają dalszym procesom destrukcyjnym.

7 PODSUMOWANIE I WNIOSKI OGÓLNE

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę analiz możliwości adaptacyjnych XIX wiecznych założeń fortyfikacyjnych na terenie Polski. Przedstawione w pracy przykłady przeprowadzonych w obiektach rewitalizacji oraz wprowadzaniu funkcji użytkowych skutkuje zatrzymywaniu procesów destrukcyjnych wpływających na zabytkową tkankę. Jednocześnie badania przeprowadzone przez Autora udowadniają, że brak jakiegokolwiek ingerencji ma negatywne skutki w dalszym funkcjonowaniu tego typu zabytków. Obiekty te są silnie narażone na działanie czynników zewnętrznych tj.: warunki atmosferyczne, stopniowa destrukcja spowodowana oddziaływaniem zieleni inwazyjnej, dewastacja poprzez ingerencję osób trzecich. Dodatkowo zniszczenia spowodowane wycofywaniem się wojsk podczas dwóch wojen światowych skutkowały uniemożliwianiem późniejszych adaptacji. Specyfika założeń militarnych z okresu XIX wieku z jednej strony blokowała ich funkcjonowanie uwzględniając nowe wykorzystanie co powodowało ingerencji czynników zewnętrznych w tkankę zabytkową a z drugiej strony był to czynnik zatrzymujący negatywne i niekontrolowane ingerencje funkcjonalne. Stan techniczny fortyfikacji z tego okresu na ziemiach Polskich budzi wiele zastrzeżeń. Co w znacznym stopniu komplikuje możliwości inwestycyjne wymagające znacznych nakładów finansowych. Skutkuje to wprowadzaniu funkcji turystyki oraz udostępnianiu obiektów dla zwiedzających ze względu na stosunkowo najmniejsze zapotrzebowanie nakładów finansowych. Przedstawione w pracy przykłady adaptacji zabytkowych budowli z różnych okresów jak również fortyfikacji XIX wiecznych potwierdzają pozytywne skutki wprowadzania współczesnych funkcji użytkowych dla dalszego funkcjonowania oraz zatrzymywania procesów degradujących w obiektach zabytkowych. Znaleźnienie uniwersalnego szablonu przekształcenia przeznaczenia fortyfikacji jest praktycznie nie możliwe. Jak wykazały przeprowadzone przez Autora niniejszej pracy badania potrzebna jest szeroka analiza możliwości adaptacyjnych spersonalizowana dla indywidualnych przedmiotowych budowli. Analiza taka powinna uwzględniać następujące składowe:

- analiza dostępności inwestycyjnych dla całego założenia fortecznego,
- potrzeby funkcjonalne dla pojedynczych elementów fortyfikacji,
- możliwości inwestycyjne,
- przykłady adaptacji obiektów o podobnych cechach,

Tego typu analizy winny być przeprowadzone przez zespoły złożone ze specjalistów z różnych zakresów: analitycy inwestycyjni, specjaliści w dziedzinie konserwacji zabytków, projektanci a także urzędy administracyjne. Po przeprowadzeniu badań uwzględniających wszystkie te czynniki możliwe jest oszacowanie możliwości oraz ograniczeń związanych z przystosowywaniem ich do konkretnych funkcji użytkowych. Efektem finalnym powinna być wielostronna korzyść zarówno dla strony inwestycyjnej, potencjalnego użytkownika jak również dla zabezpieczenia i skutecznej rewitalizacji związanej z nową funkcją użytkową w obiekcie zabytkowym.

Głównym tematem badawczym podjętym w dysertacji jest analiza Twierdza Dęblin. Mając na uwadze jej dalsze funkcjonowanie (a tym samym przetrwanie) jako całości założenia fortecznego konieczne są działania skutkujące zatrzymaniu realnych zagrożeń dla cennej substancji zabytkowej jaką jest fortyfikacja dęblińska. Złożoność zabytku jakim jest Twierdza Dęblin wymusza rozpatrywania go w kategoriach zarówno pojedynczych obiektów (Cytadela, reduty, forty) z osobna ale jednocześnie jako całości tworzącej spójne zależne pierwotnie od siebie założenie. Konieczne zatem staje się stworzenie i wprowadzenie w sposób praktyczny programu zarządzania twierdzą. Z uwagi na różne własności pojedynczych obiektów należałoby powołać organ nadzorujący działania prowadzone na każdym z nich w odniesieniu do wcześniej przygotowanego planu zarządzania. Taki jednolity i spójny plan skutkowałby wzajemnym powiązaniem oddalonych od siebie struktur wchodzących w jej skład. Konieczne jest w tym przypadku zachowanie relacji pomiędzy obiektami, pamiętając, że tworzą one jedno założenie forteczne. Dopiero wówczas możliwe są poprawne działania zarządców poszczególnych fortów.

Plan zarządzania tak różnorodną wielkoskalową fortyfikacją winien zakładać program złożony z kompleksowych analizach możliwości inwestycyjnych. Po uzyskaniu szczegółowych wyników z tego typu analiz możliwe jest dopiero określenie kierunków i działań związanych z pojedynczymi ingerencjami funkcjonalnymi. Każdy element składowy Twierdzy Dęblin posiada inne możliwości adaptacyjne, inne potrzeby oraz inne ograniczenia. Konieczne jest czerpanie wiedzy z praktycznych doświadczeń, przykładów adaptacji objętych takimi działaniami. W pracy jako element analizy porównawczej podano przykłady XIX wiecznych fortyfikacji jako tych najbardziej zbliżonych swoją problematyką do Twierdzy Dęblin.

W pracy wykazano, że brak ingerencji lub jedynie udostępnianie założeń militarnych do celów turystyki miał na przestrzeni lat negatywne skutki dla zabytku. Zatem działania konserwatorskie powinny obejmować w swych założeniach nie tylko konieczność zabezpieczania substancji zabytkowej ale również konieczność adaptacji do nieustannie zmieniających się potrzeb. Potrzeby te zależne stają się od czynników zewnętrznych tj.: urbanizacji, potrzeby użytkowania nowych terenów inwestycyjnych jak również potrzeby *turystyki militarnej*.

Wyniki badań przeprowadzonych przez Doktoranta w pracy dowodzą słuszności postawionej tezy iż **adaptacja wielkoprzestrzennych założeń *architectura militaris*, jest warunkiem *sine qua non* ich skutecznej ochrony**. W przypadku braku jakichkolwiek ingerencji użytkowych powoduje realne zagrożenia dla dalszego funkcjonowania i przetrwania tak cennej z punktu widzenia historii Polski zabytku jakim jest XIX - wieczna fortyfikacja.

8 KATALOG

Autor rozprawy doktorskiej pt.: *Twierdza Dęblin - kierunki adaptacji XIX wiecznych fortyfikacji do współczesnych funkcji*, na potrzeby uczytelnienia pracy opracował TOM II (katalog) będący oddzielnym opracowaniem. Przedstawiona w nim została szczegółowa dokumentacja archiwalna, kartograficzna oraz historyczna dokumentacja fotograficzna na podstawie, której przeprowadzone zostały badania dotyczące analiz Twierdzy Dęblin, Twierdzy Przemyśl oraz Twierdzy Warszawa. Ponadto zamieszone w tomie II zostały uzupełnione karty obiektów oraz przeprowadzona przez Autora szczegółowa dokumentacja fotograficzna badanych obiektów.

Struktura Tomu II (katalogu) składa się z następujących rozdziałów i stanowi oddzielne opracowanie:

1 Opis do katalogu

2 Twierdza Dęblin

2.1 Forma ochrony prawnej Twierdzy Dęblin

2.2 Archiwalne plany Twierdzy Dęblin

2.2.1 Cytadela

2.2.2 Reduta I

2.2.3 Reduta II

2.2.4 Fort I *Nadwiślanka*

2.2.5 Fort II *Mierzwiączka*

2.2.6 Fort III *Dęblin*

2.2.7 Fort IV *Borowa*

2.2.8 Fort V *Borek*

2.2.9 Fort VI *Głusiec*

2.2.10 Prochownia *Głusiec*

2.2.11 Fort *Gorczakowa*

2.2.12 Fort *Wannowskiego*

2.2.13 Port wodny

3 Twierdza Przemyśl

3.1 Forma ochrony prawnej Twierdzy Przemyśl

3.2 Archiwalne plany Twierdzy Przemyśl

3.2.1 Fort VIII *Łętownia*

3.2.2 Fort XIII *San Rideau*

3.2.3 Fort XV *Borek*

3.2.4 Fort II *Jaksmanice*

4 Twierdza Warszawa

4.1 Forma ochrony prawnej Twierdzy Warszawa

4.2 Archiwalne plany Twierdzy Warszawa

4.2.1 Fort VIII *Śłużew*

4.2.2 Fort Bema (*P - Parysów*)

9 BIBLIOGRAFIA

- Achieving The Socio-Economic Re-Use of Former Military Land & Heritage - Interreg IIIC* (United Kingdom, 2007).
- ‘Archiwum Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl (ZGFTP)’, 2020. ZGFTP.
- Badeńska-Stapp, M., ‘Podstawowe pojęcia z zakresu konserwacji i rewitalizacji’, *Portal wiedzy o zarządzaniu dziedzictwem w gminach*. Accessed 18 August 2022. https://samorzad.nid.pl/baza_wiedzy/podstawowe-pojecia-z-zakresu-konserwacji-i-rewitalizacji/.
- Bogdanowski, J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski : od Biskupina do Westerplatte* (Warszawa-Kraków, 2002).
- , *Krajobraz Warowny XIX / XX w.: Dzieje i Rewaloryzacja* (Kraków, 1993).
- , *Metoda Jednostek i Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych (JARK-WAK) w Studiach i Projektowaniu: Podstawowe Wiadomości [Metoda Jednostek i Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych (JARK-WAK) w Studiach i Projektowaniu]*, Wydanie czwarte., Wydanie czwarte., Pomoc Dydaktyczna / Politechnika Krakowska Im. Tadeusza Kościuszki (Kraków, 1999).
- , *Sztuka obronna [Sztuka obronna by Bogdanowski Janusz]* (Kraków, 1993).
- , *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Cracoviana 1, 1979.
- Bogdanowski, J., Z. Holcer, and M. Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna* (Warszawa, 1994).
- von Brunner, M.J., *Vademecum nauczania fortyfikacji stalej*, ed. T. Idzikowski, trans. M. Wichrowski, *Architectura et Ars Militaris* 18, 2009.
- Bugalski, Ł., ‘Założenia pierścieniowe w strukturze urbanistycznej miast współczesnej Polski’ (rozprawa doktorska, Politechnika Gdańska, 2018).
- Bukał, G., ‘Karta Wenecka - zapisy i możliwości ich zastosowania w praktyce’, *Karta Wenecka 1964-2014* (Toruń, 2015), 151–164.
- , ‘Rewitalizacja zespołów fortyfikacji nowożytnych - ograniczenia i możliwości’, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN* (2019), 294–314.
- Bystrzycki, A., ‘Twierdza Dęblin (1837-1915)’, *Rocznik Mazowiecki*, 6 6 (1976), 171–204.
- Cudny, W., and R. Rouba, ‘Hotelarstwo jako sposób na rewitalizację zabytkowych obiektów militarnych pochodzących z XIX i XX wieku’, *Ochrona Zabytków*, no. 3–4 no. 3–4 (2012), 107–122.
- Deptuła, M., ‘Przeobrażenia terenów pofortecznych na przykładzie Torunia w świetle koncepcji M.R.G. Conzena’, *Przestrzeń publiczna i sektor usług w małych miastach*, no. 16 no. 16 (2014), 57–71.
- , ‘Przeobrażenia Terenów Pofortecznych Na Przykładzie Torunia w Świetle Koncepcji M.R.G. Conzena’, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, no. 16 no. 16 (2014).
- ‘Dz. U. 1954 Nr 49 Poz. 254. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z Dnia 7 Października 1954 r. w Sprawie Zaliczenia Niektórych Gromad w Poczcie Miast.’, 1954.
- Fijałek, J., ‘Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność. Ród i naród.’, *Przegląd Historyczny*, 8, no. 1 8, no. 1 (1909), 63–88.
- Fortuna-Marek, A., and B. Szmygin, ‘Selected Problems of Protecting and Managing Historical Ruins in Poland’, *Budownictwo i Architektura*, 16, no. 4 16, no. 4 (2017), 181–194. doi:10.24358/Bud-Arch_17_164_12.
- Gabryjonczyk, P., ‘Fortyfikacje nowożytne jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych’, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 11, no. 4[23] 11, no. 4[23] (2009), 93–99.
- Gawryluk, D., ‘Konserwatorskie uwarunkowania adaptacji zabytkowych carskich budynków koszarowych z przełomu XIX i XX w. na muzeum’, *Materiały Budowlane*, nr 11 nr 11 (2017). doi:10.15199/33.2017.11.32.

- Gleń, P., and C. Głuszek, 'Fort Bema (P-Parysów) w Warszawie – adaptacja do funkcji rekreacji miejskiej', *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych*, 17, no. 4 17, no. 4 (30 December 2021), 25–32. doi:10.35784/teka.2837.
- Głuszek, C., 'Fortyfikacje Na Ziemiach Królestwa Polskiego w Przededniu I Wojny Światowej', *Rocznik Historii Sztuki* (2015).
- , 'Fortyfikacje Twierdzy Warszawa Jako Przedmiot Ochrony Konserwatorskiej, Wartości Zabytkowe', *Zespół XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdza Warszawa: Konsultacje i Założenia Do Projektu Planu Ochrony Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa*, 2009, 11–15.
- , 'Rewaloryzacja i Reintegracja Fortyfikacji – Specyfika Konserwatorska w Obszarach Silnej Presji Inwestycyjnej', *Dawne Fortyfikacje Dla Turystyki, Rekreacji i Kultury* (Toruń, 2018).
- , 'Rewaloryzacja zabytkowych fortyfikacji przełomu XIX i XX wieku w Polsce. Architektura współczesnych uzupełnień', *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura*, no. nr 8 no. nr 8 (2012), 5–142.
- , 'The Valuation of the Wall-Earth Fortress Facilities – Background of the Problem', *Architectus*, no. 4 no. 4 (2018), 79–88.
- , 'Twierdza w strukturze miasta – zarządzanie wielkoskalowymi zespołami fortecznymi', *Dziedzictwo architektoniczne. Badania oraz adaptacje budowli sakralnych i obronnych* (Wrocław, 2019), 101–111.
- , 'Twierdza Warszawa', *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach Polskich - stan badań i problemy ochrony*, IV IV, Fortyfikacja (1996), 7–15.
- , 'Wpływy Francuskie w Fortyfikacji Rosyjskiej Na Ziemiach Polskich', *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, vol. II, vol. II (Warszawa, 2002), 25–35.
- , 'Współczesne uzupełnienia fortyfikacji. Przykłady zagraniczne', *Fortyfikacje nowożytnie w Polsce - badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji* (Toruń, 2013), 127–136.
- Górnicka, A., tran., *Terminologia turystyczna : zalecenia WTO* (Warszawa, 1995).
- Gruszecki, A., 'Badania i ochrona architecturae militaris', *Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku - materiały konferencji naukowej zorganizowanej w stulecie urodzin Jana Zachwatowicza na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej* (Warszawa, 2000), 137–145.
- , 'Cytadela Twierdzy Dęblin (Iwanogorod)', *Fortyfikacja Rosyjska Na Ziemiach Polskich - Stan Badań i Problemy Ochrony.*, IV IV, Fortyfikacja (1996).
- , 'Cytadela Warszawa', *Ochrona Zabytków*, XII, no. 3–4 XII, no. 3–4 (1959), 249–267.
- , 'Fortyfikacja Nowożytna', 11, no. 1 11, no. 1, Spotkania z Zabytkami (1987), 12–17.
- , 'Fortyfikacja Nowożytna', 16, no. 7 16, no. 7, Spotkania z Zabytkami (1992), 22–24.
- , 'Fortyfikacja Nowożytna', 17, no. 1 17, no. 1, Spotkania z Zabytkami (1993), 18–20.
- , *Fortyfikacje Historyczne w Warszawie*, 2 (Warszawa, 1991).
- , 'O pilnym objęciu pracami konserwatorskimi zachowanych fortyfikacji nowożytnych', *Konserwatorska Teka Zamojska, Materiały z sesji naukowej w Zamościu 18-20 maja 1983*, II (Warszawa-Zamość, 1988), 79–82.
- , 'O Uznaniu Prawa Zabytku Dla Fortyfikacji Nowożytnej', *Ochrona Zabytków*, IX, no. 1–2 IX, no. 1–2 (1956), 3–17.
- , 'Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości', *Ochrona Zabytków*, no. 2 no. 2 (1978), 126–128.
- , 'Program Objęcia Skuteczną Ochroną Związanych z Polską Fortyfikacji Historycznych', *O Skuteczną Ochronę Fortyfikacji Historycznych*, vol. 1, vol. 1, Fortyfikacja (Warszawa - Kraków, 1955), 7–11.

- , 'Specyfika Zasobów Architektury Obronnej w Polsce, Ich Ochrony i Zagospodarowania', *Ochrona Zabytków Architektury Obronnej* (Giżycko, 1997), 15–25.
- , 'Twierdze Rosyjskie Na Ziemiach Polskich', *Studia i Materiały Do Historii Wojskowości*, XII, no. I XII, no. I (1966), 199–234.
- , 'Twierdze Rosyjskie w Polsce. Problemy Ich Ochrony i Zagospodarowania', vol. 1, 95 vols, vol. 1, 95 vols, Lubelszczyzna (Lublin, 1995), 72–75.
- Gruszecki, A., M. Lewicka-Cempa, P. Molski, C. Głuszek, N. Butrymowicz, and B. Perzyk, 'Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVIII wieku do 1945 roku', 1997.
- Gruszecki, A., and W. Łysiak, 'Propozycja Nowej Wersji Karty Weneckiej', no. 1–2 no. 1–2, *Architektura* (1974), 3–21.
- Herba, P., 'Polska Na Fotografii', *Fotopolska.Eu - Ocalić Od Zapomnienia...*, 2023. <https://fotopolska.eu/>.
- 'ICOMOS POLSKA'. Accessed 2 January 2023. <http://www.icomos-poland.org/pl/o-nas.html>.
- Idzikowski, T., *Twierdza Przemyśl Powstanie Rozwój Technologie*, 2014.
- Janowski, Z., and M. Janowski, 'Problemy projektowe związane z adaptacją budynków zabytkowych na cele użyteczności publicznej', *Czasopismo Techniczne. Budownictwo*, R. 106, z. 2-B R. 106, z. 2-B (2009), 139–150.
- Jastan, A., 'Ostatnie Dni Arsenалу II Rzeczypospolitej', *Wrocławski Tygodnik Kwartalny*, no. 39 no. 39 (IX 1979).
- , 'Ostatnie Dni Arsenалу II Rzeczypospolitej', *Wrocławski Tygodnik Kwartalny*, no. 40 no. 40 (X 1979).
- Jędrzyński, T., and A.M. von Rohrscheidt, *Militarna turystyka kulturowa*, I., I. (Warszawa, 2011).
- Jurczyk, J., and B. Szmygin, 'Value Assessment of Zamość from the Perspective of 25 Years on UNESCO World Heritage List', *Budownictwo i Architektura*, 16, no. 4 16, no. 4 (2017), 093–112. doi:10.24358/Bud-Arch_17_164_06.
- Kielar, E., 'Forteczny Park Kulturowy - Twierdza Kłodzko', *Ochrona Zabytków*, no. 2 no. 2 (2007), 97–104.
- 'konserwacja zabytków, Encyklopedia PWN: źródło wiarygodnej i rzetelnej wiedzy' ['konserwacja zabytków, Encyklopedia PWN']. Accessed 18 August 2022. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/konserwacja-zabytkow;3925177.html>.
- Kozarski, P., and P. Molski, *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli : poradnik dla samorządów terytorialnych, właścicieli i użytkowników zabytków obronnych [Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli]*, 2001.
- Kozłowski, E., and M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794-1938 [Dzieje oręża polskiego, 1794-1938]* (Warszawa, 1973).
- Królikowski, L., *Twierdza Warszawa, Twierdze i zamki obronne w Polsce*, 2002.
- , 'Twierdza "Warszawa" - zarys historii', 1983.
- Krzyżanowski, L., 'Karta Wenecka czy Karta Konserwacji Zabytków?', *Ochrona Zabytków*, no. 3–4 no. 3–4 (1975), 217–221.
- Kuprzyk, K., *Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy*. (Dęblin, 1994).
- Łekawski, F., 'Rewitalizacja terenów pomilitarnych jako nowy wymiar współczesnego sensu miasta. Analiza przypadku Twierdzy Ehrenbreitstein w Koblenz', *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, 2017, no. Volume 2 2017, no. Volume 2 (5 December 2017), 95–106. doi:10.4467/00000000PUA.17.029.7210.
- Lipska, D., 'Karta Wenecka a realizacja postanowień Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku – o pojęciu autentyczności', *Ochrona Zabytków*, no. 2 no. 2 (2015), 185–197.

- Łyziak-Dyga, P., 'Adaptacje Zabudowy Fortecznej Na Przykładzie Sarzany', *Wiadomości Konserwatorskie*, Nr 58 Nr 58 (2019). doi:10.17425/WK58SARZANA.
- Michalska, G., 'Realizacja założeń programu ochrony i zagospodarowania terenów pofortecznych Twierdzy Dęblin 1997-2000', *Fortyfikacje rosyjskie. Twierdze Dęblin i Brześć. Fortyfikacje Lubelszczyzny*, vol. XI, vol. XI, Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury. (Warszawa, 2000), 13–17.
- Michalska, G., and Ł. Michalski, 'Studium Ochrony i Zagospodarowania Obiektów i Terenów Pofortecznych', 1997.
- Michalski, Ł., 'Forty Twierdzy Dęblin (Iwanogród)', *forty rosyjskie Modlin Dęblin*, vol. IV, vol. IV, Fortyfikacja (Warszawa-Kraków, 1996).
- Michalski, Ł., and G. Michalska, 'Twierdza Dęblin Iwanogród – założenia do programu ochrony i zagospodarowania obiektów i terenów pofortecznych', 1997.
- Molski, P., 'Adaptacja - formy i uwarunkowania', *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych* (Warszawa - Lublin, 2009), 87–98.
- , 'Cechy Fortyfikacji Nowszej a Metody Waloryzacji Konserwatorskiej', *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, vol. II, vol. II (Warszawa, 2002), 81–91.
- , 'Forteczny Park Kulturowy "Wyspa Giżycka" Jako Formuła Ochrony Wartości Kulturowo-Przyrodniczych', *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, vol. II, vol. II (Warszawa, 2002), 93–103.
- , 'Funkcja – atrybutem wartości i ochrony zabytku', *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych* (Warszawa, 2014), 189–194.
- , 'Idea Fortecznych Parków Kulturowych', *Forteczne Parki Kulturowe Szansą Na Ochronę Zabytków Architektury Obronnej*, 2004, 139–149.
- , 'Ingerencje w Zabytkowe Struktury a Teoria Konserwatorska - z Doświadczeń w Ochronie Architektury Obronnej', *Współczesne Problemy Teorii Konserwatorskiej w Polsce*, 2008, 85–92.
- , 'Ochrona i Wykorzystanie Zabytkowych Fortyfikacji z Perspektywy Minionego 50-Lecia', *Dawne Fortyfikacje Dla Turystyki, Rekreacji i Kultury* (Toruń, 2018), 9–20.
- , 'Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce', *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura*, nr 3 nr 3 (2007), 3–132.
- , 'Ochrona zabytków fortyfikacji nowszej w ostatniej dekadzie - sukcesy i porażki', *Fortyfikacje nowożytne w Polsce - badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji* (Toruń, 2013), 105–111.
- , 'Postulaty Utworzenia Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa', *Zespół XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdza Warszawa: Konsultacje i Założenia Do Projektu Planu Ochrony Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa* (Warszawa, 2009), 9–10.
- , 'Problemy Adaptacji Terenów Pofortecznych Twierdzy Warszawa Do Współczesnych Funkcji', *Fortyfikacja Rosyjska Na Ziemiach Polskich - Stan Badań i Problemy Ochrony*, IV IV, Fortyfikacja (1996), 17–25.
- , 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, Nr 11 Nr 11 (2021). doi:10.35784/odk.2767.
- , 'Przekształcenia zabytkowych obiektów – próba kodyfikacji', *Protection of Cultural Heritage*, no. 11 no. 11 (30 June 2021), 13–26. doi:10.35784/odk.2767.
- , 'Współczesne tendencje w ochronie zabytków architektury a konserwacja zapobiegawcza', *Konserwacja zapobiegawcza środowiska I*, *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii UKSW (Zielona Góra; Warszawa, 2012), 41–44.
- , 'Zarządzanie pomnikami historii', *Protection of Cultural Heritage*, no. 7 no. 7 (27 February 2019), 123–133. doi:10.35784/odk.32.

- Molski, P., and C. Głuszek, 'Wnioski Konserwatorskie i Wytyczne Projektowe Do Zagospodarowania i Ochrony Wartości Kulturowych Fortu IX', 1994.
- Molski, P., M. Lewicka-Cempa, and M. Górski, 'Plan ochrony Fortecznego Parku Kulturowego w Srebrnej Górze', 2004.
- Mosler, S., 'Everyday Heritage Concept as an Approach to Place-Making Process in the Urban Landscape', *Journal of Urban Design*, 24, no. 5 24, no. 5 (3 September 2019), 778–793. doi:10.1080/13574809.2019.1568187.
- Muczkowski, J., *Ochrona zabytków* (Kraków, 1914).
- Myczkowski, Z., R. Marcinek, and A. Siwek, *Park kulturowy jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego)* (Kraków, 2017).
- 'Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z Dnia 8 Listopada 2017 r. w Sprawie Ogłoszenia Jednolitego Tekstu Ustawy o Ochronie Zabytków i Opiece Nad Zabytkami'. Accessed 22 February 2022. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170002187>.
- Ogrodnik, K., 'Ochrona dziedzictwa kulturowego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego', *Architecturae et Artibus*, Vol. 5, no. 2 Vol. 5, no. 2 (2013).
- Owerczuk, A., 'Zabytek a architektura współczesna o formach historycznych', *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula*, no. nr 4(54) no. nr 4(54) (2017), 52–60.
- Pałubska, K., 'Funkcjonowanie Systemu Fortyfikacyjnego Twierdzy Warszawa w Strukturach Miejskich', *Zespół XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdza Warszawa: Konsultacje i Założenia Do Projektu Planu Ochrony Parku Kulturowego Zespołu XIX-Wiecznych Fortyfikacji Twierdzy Warszawa* (Warszawa, 2009), 17–21.
- Pardela, Ł., and S. Kolouszek, 'Znaczenie Historycznych Form Ziemi w Procesie Adaptacji Pruskiej Fortyfikacji Stałej Przełomu XIX i XX Wieku.', 2015, 209–219.
- Pawłowska, A., 'Park kulturowy jako forma ochrony dziedzictwa kulturowego. Doświadczenia gmin Dolnego Śląska', *Miasto. Pamięć i Przyszłość*, 1 1 (31 December 2016), 84–107. doi:10.26774/mpp.11.
- Perzyk, B., 'Rosyjskie fortyfikacje polowe w kampaniach 1914-1915', *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich podczas I Wojny Światowej - Osowiec 16-18 październik 1998* (Białystok-Przasnysz, 2000), 159–180.
- Pokojska, W., 'Turystyka miejsc niechcianych - poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej' (2016), 15.
- Porębska, M., 'O potrzebie piękna w przestrzeni publicznej miasta', *Czasopismo Techniczne. Architektura*, R. 107, z. 3-A R. 107, z. 3-A (2010), 155–163.
- Pruszyński, J., 'Stan i potrzeby regulacji prawnej ochrony zabytków w Polsce', *Ochrona Zabytków*, no. 3 no. 3 (1996), 292–301.
- Raszeja, E., *Procedury i instrumenty kształtowania krajobrazu na obszarach wiejskich Wielkopolski w aspekcie integracji z Unią Europejską*, 2002.
- 'Rejestr Zabytków – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie'. Accessed 18 August 2022. <https://wkz.lublin.pl/rejestr-zabytkow-3/>.
- Rohrscheidt, A.M. von, *Historia w turystyce kulturowej*, 2018.
- , *Interpretacja Dziedzictwa w Turystyce Kulturowej*, 2021.
- , 'Interpretacja Dziedzictwa We Współczesnej Turystyce Kulturowej. Cele i Założenia, Poziomy i Wymiary Programów, Rodzaje Podejmowanych Działań', *Turystyka Kulturowa*, no. 6 no. 6 (2019), 61–102.
- , *Konteksty, koncepcje, strategie*, vol. I, vol. I, Zarządzanie w turystyce kulturowej, 2020.
- , 'Obiekty Obronne Okresu Średniowiecza w Polsce Jako Destynacje i Atrakcje Turystyki Kulturowej / Medieval Defense Objects in Poland as Tourist Destinations and

- Attractions for Cultural Tourism', *Ido-Ruch Dla Kultury/Movement for Culture*, no. 10 no. 10 (2010), 102–117.
- , *Obszary, relacje, oferta*, vol. II, vol. II, Zarządzanie w turystyce kulturowej, 2020.
- , 'Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej' ['Polska'], *Turystyka Kulturowa*, no. 2 no. 2 (2009), 20–48.
- , *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy (wyd. III)* (Poznań, 2016).
- , 'Wykorzystanie średniowiecznych obiektów obronnych w Polsce w ramach różnych form turystyki kulturowej', *Turystyka Kulturowa*, 6 6 (2010), 4–25.
- Rohrscheidt, A.M. von, and K. Buczkowska, eds., *Współczesne Formy Turystyki Kulturowej*, Monografie 391 (Poznań, 2009).
- Rohrscheidt, A.M. von, and P. Plichta, 'Dziedzictwo w turystyce kulturowej – wprowadzenie do kolekcji tematycznej czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa”', *Turystyka Kulturowa*, 3, no. 120 3, no. 120 (20 September 2021), 313–329.
- Różańska, A., and M. Kaczyńska, 'Fort Bema w Warszawie - jako przykład zagospodarowania zabytkowego obiektu militarnego', *Architektura Krajobrazu*, nr 3 nr 3 (2011).
- Siedlecka, B., 'Zarządzenie Nr 10.2018 Burmistrza Miasta Dęblin z dnia 16 stycznia 2018 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Dęblin', 2018.
- Skrzyńska, A., 'Ślady przeszłości szansą na przyszłość', *Architektura Krajobrazu*, nr 3-4 nr 3-4 (2005).
- Środulska-Wielgus, J., and K. Wielgus, 'Waloryzacja jako podstawa turystycznego udostępnienia krajobrazu warownego', *Przestrzeń i Forma*, nr 26 nr 26 (2016). doi:10.21005/pif.2016.26.E-3.
- Stach, E., 'Obszary Poforteczne w Polsce – Przykłady Zagospodarowania', *Studia KPZK*, no. 161 no. 161 (2015).
- Švarcová, A.T., *Obrona Ivanogoroda v 1914-1915* (Moskwa, 1922).
- Szczepańska, M., Ł. Pardela, and A. Wilkaniec, 'Obiekty Fortyfikacyjne Pruskich Twierdz Pierścieniowych Poznania i Wrocławia (XIX–XX w.) w Aktualnych Dokumentach Planistycznych – Funkcjonowanie, Ochrona, Kształtowanie Krajobrazu', *Biuletyn KPZK*; 2018; No 270; 143-158 (2018).
- Szmygin, B., *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych [Adaptacja obiektów zabytkowych]* (Warszawa; Lublin, 2009).
- , 'Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji', *Ochrona Zabytków* (1996), 347–350.
- , 'Karta Wenecka w Świetle Współczesnych Wyzwań Teorii Konserwatorskiej', *Karta Wenecka 1964-2014* (Toruń, 2015), 77–84.
- , *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków* (Lublin, 2016).
- , 'Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków', *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, Nr 2 Nr 2 (2016), 121–132.
- , *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku* (Lublin, 2000).
- , *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków* (Warszawa - Lublin, 2015).
- , 'Ochrona Zabytkowych Ruin - Założenia Od Teorii Do Praktyki', *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego = Protection of Cultural Heritage* (2018), 191–200.
- , 'Plan Zarządzania Jako Narzędzie Ochrony Wartości Zabytkowych Zamościa', *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego* (2020), 55–65.
- , 'Pomniki Historii – forma ochrony, forma promocji, forma zarządzania?', *Protection of Cultural Heritage*, no. 7 no. 7 (27 February 2019), 207–218. doi:10.35784/odk.731.
- , *Postęp i nowoczesność w konserwacji zabytków: problemy, perspektywy* (Lublin, 2005).

- , 'Problemy Ochrony Zabytków - Obecny Stan Oraz Zalecenie UNESCO w Sprawie Historycznego Krajobrazu Miejskiego', *Dlaczego i Jak w Nowoczesny Sposób Chronić Dziedzictwo Kulturowe : Materiały Pokonferencyjne* (Warszawa, 2014), 49–60.
- , 'Uwarunkowania i Założenia Systemu Służb Ochrony Zabytków w Polsce', *Założenia Systemu Służb Konserwatorskich w Polsce* (Lublin, 2016), 121–128.
- , *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych : praca zbiorowa* (Warszawa, 2014).
- Szmygin, B., A. Fortuna-Marek, and A. Siwek, *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach - Zdroju* (Lublin, 2017).
- , 'Plan Zarządzania w Ochronie Miasta Historycznego - Założenia i Kluczowe Działania w Planie Zarządzania Starego Miasta w Zamościu', *Ochrona Zabytków* (2020), 129–162.
- , *Stare Miasto w Zamościu Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO : ocena wartości i plan zarządzania* (Lublin, 2018).
- Tajchman, J., 'Adaptacja Zabytków Architektury w Świetle Współczesnej Teorii Ochrony i Konserwacji Dóbr Kultury', *Zeszyty Naukowe Politechniki Świętokrzyskiej. Budownictwo*, no. 39 no. 39 (2001), 131–142.
- , 'Konserwacja Zabytków Architektury - Uwagi o Metodzie.', *Ochrona Zabytków*, 48, no. 2 48, no. 2 (1995), 150–159.
- 'The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964)' ['The Venice Charter'], 1964.
- Tkaczyk, J., 'Twierdza Dęblin - Elementy Umocnień Rawelinu Drugiego', *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, 10 10 (2008), 265–272.
- Tołoczko, W., *Dziedzictwo Kulturowe - Ochrona i Adaptacja Jako Szansa Na Rozwój*, 2008.
- Trzaskowski, J., *Twierdza Iwanogorod - Dęblin: 1837-1944 [Twierdza Iwanogorod - Deblin]* (Dęblin-Puławy, 2011).
- Trzaskowski, J., G. Paczek, and A. Przedpełski, *Deblin i okolice w pierwszych dniach II Wojny Światowej* (Puławy; Deblin, 2010).
- Trzaskowski, J., G. Paczek, and A. Przedpełski, *Dęblin i okolice w pierwszych dniach II Wojny Światowej* (Puławy, Dęblin, 2010).
- 'Twierdza fortowa', *forty.waw.pl*. Accessed 16 January 2023. <https://www.forty.waw.pl>.
- 'Uchwała Nr 4587 Rady Miejskiej w Kłodzku z dnia 27 października 2005 r. w sprawie utworzenia Fortecznego Parku Kulturowego - Twierdza Kłodzko w gminie miejskiej Kłodzko', 27 December 2005. <https://bip.duw.pl/bip/dziennik-urzedowy-i-ak/dziennik-urzedowy/rok-2005/1988,Nr-261-Wroclaw-27122005-r.html>.
- 'Uchwała Nr LV/302/2017 - Urząd Miasta Dęblin - Biuletyn Informacji Publicznej'. Accessed 21 February 2023. <https://bip.um.deblin.pl/index.php?cmd=zawartosc&opt=pokaz&id=9318>.
- Wielgus, K., and J. Środulska-Wielgus, 'Wyjątkowe i uniwersalne wartości dawnych krajobrazów warownych', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie*, T. 46 T. 46 (2018).
- Wilczyński, P.L., 'Innowacje w zbrojeniach i obronności jako katalizator przemian technologicznych', *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, no. 20 no. 20 (2012), 124–133.
- Wilkaniec, A., *Fortyfikacje w Przestrzeni Miasta*, ed. M. Wichrowski, I., I. (Poznań, 2006).
- Wójcicki, R., 'Dęblin i okolice – historia i warunki obronne. Znaczenie regionu w wymiarze taktycznym i strategicznym', *Zeszyty Naukowe / Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych*, Nr 2 Nr 2 (2017).
- Wrana, J., A. Jarocka-Mikrut, and P. Gleń, 'Historical reenactment szansą na popularyzację zabudowań Zamościa. Odtwórstwo historyczne na przykładzie zamojskiego bractwa

- rycerskiego', *Nauczanie i popularyzacja ochrony dziedzictwa* (Warszawa, 2014), 273–281.
- ‘wykaz gminnej ewidencji zabytków miasta Dęblin’, *Miasto Dęblin*. Accessed 21 February 2023. <https://www.deblin.pl/turystyka/warto-zobaczyc/n,38858,wykaz-gminnej-ewidencji-zabytkow-miasta-deblin.html>.
- ‘Załącznik Do Uchwały Nr XLVIII/276/2013 Rady Miasta Dęblin z Dnia 22 Sierpnia 2013r. - Gminny Program Opieki Nad Zabytkami Na Lata 2013-2016 Dla Miasta Dęblin’, 2013. <https://www.bip.um.deblin.pl/pliki/uchwaly/2013/2013-276-XLVIII-zal.pdf>.

10 SPIS RYCIN

Ryc. 1 Dzieła obronne na ziemiach polskich w okresie 1772 - 1915	12
Ryc. 2 Fort Bakkerskil – widok z góry	30
Ryc. 3 Fort Bakkerskil – widok elewacji koszar.....	30
Ryc. 4 Fort Bakkerskil - adaptacja kazamat na funkcję hotelową	30
Ryc. 5 Fort Kijkduin – Holandia – widok z góry.....	31
Ryc. 6 Fort Kijkduin – kazamaty zaadaptowane na funkcję turystyczną	31
Ryc. 7 Fort Kijkduin - widok poterny zaadaptowanej na akwarium	31
Ryc. 8 Fort Steurgat –widok z góry	32
Ryc. 9 Fort Steurgat - widok elementu uzupełnienia kubatur para historyzującego.....	32
Ryc. 10 Schemat lokalizacji fortyfikacji wielkoobszarowych na terenie Polski.	47
Ryc. 11 Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków - teren twierdzy Dęblin z XIX w. wraz z obiektami architektonicznymi.....	55
Ryc. 12 Twierdza Dęblin - karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa	56
Ryc. 13 Mapa Dęblina z lat 1797 – 1803 r.....	58
Ryc. 14 Iwangorod (Dęblin) i Sieło Iwanowskoje wg. Karty Topograficznej Królestwa Polskiego z 1838 r.....	58
Ryc. 15 Dęblin na mapie z 1838 r.....	59
Ryc. 16 Lotnicza Akademia Wojskowa 1930 r.....	59
Ryc. 17 Linie kolejowe z 1885 r. naniesione na współczesną mapę	62
Ryc. 18 Mapa Twierdzy Iwanogorod wykonana przez wojska Austriackie na podstawie zdjęć zwiadu lotniczego oraz rozpoznania wywiadowczego przed planowanym atakiem na Twierdzę w lipcu 1915 r.....	64
Ryc. 19 Mapa Twierdzy Iwanogorod wykonana przez wojska Austriackie na podstawie zdjęć zwiadu lotniczego oraz rozpoznania wywiadowczego przed planowanym atakiem na Twierdzę w lipcu 1915 r.....	65
Ryc. 20 Stalag 307, koszary Cytadeli	66

Ryc. 21 Plan Twierdzy Dęblin z 1942 r.	66
Ryc. 22 Plan miasta Dęblin z 1994 r.	67
Ryc. 23 Mapa lokalizacji obiektów Twierdzy Dęblin.....	70
Ryc. 24 Plan fortu standardowego z 1879 roku wg. Jakowlewa.....	71
Ryc. 25 Fortyfikacje i podział na arkusze mapowe wg opracowania Andrzeja Gruszeckiego	73
Ryc. 26 Podział terytorium Polski na arkusze mapowe (schemat wg wydawcy map: Wojskowych Zakładów Kartograficznych)	75
Ryc. 27 Projekt Zagospodarowania Terenu Fortu VIII Łętownia w ramach inwestycji: Szlaku fortecznej turystyki kulturowej „Północna Rokada” w Twierdzy Przemyśl, 2010 r.	105
Ryc. 28 Zagospodarowanie Terenu Fortu XIII San Rideaue	107
Ryc. 29 Zagospodarowanie terenu Fortu XV Borek w ramach projektu rewitalizacji dróg fortecznych zespołu koszarowego w Siedliskach - Południowa Rokada.....	109
Ryc. 30 Plan Twierdzy Warszawa wg. Jakowlewa.....	112
Ryc. 31 Plan Twierdzy Warszawa z 1983 roku	112
Ryc. 32 Niemiecka mapa z 1914 roku z zaznaczonymi fortyfikacjami Warszawy	112
Ryc. 33 Projekt Centralnego Parku Sportowo - Wypoczynkowego im. Ludowego Wojska Polskiego, graniczący z Osiedlem Bemowo	117

11 SPIS TABEL

Tab. 1 Fragment analizy SWOT dla Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2017 - 2020 dla Miasta Dęblin.....	20
Tab. 2 Schemat karty obiektu - opracowanie Autor.....	52
Tab. 3 Opis kategorii oceny stopnia zachowania - opracowanie Autor.....	52
Tab. 4 Opis stanu zachowania dzieł fortecznych - opracowanie Autor	53
Tab. 5 Opis oceny stanu technicznego - opracowanie Autor	53
Tab. 6 Legenda do Rys. 2.....	61
Tab. 7 Legenda do Rys. 3.....	63
Tab. 8 Legenda do Ryc. 25	74
Tab. 9 Graficzne zestawienia stopnia i stanu zachowania substancji zabytkowej poszczególnych obiektów Twierdzy Dęblin na podstawie Ł Michalski i G. Michalska (uaktualnione 2021 Autor)	77
Tab. 10 Legenda do Tab. 9.....	77
Tab. 11 Stabelaryzowane kategorie wyboru obiektów w analizie porównawczej.....	98

12 SPIS RYSUNKÓW

Rys. 1 Mapa przedstawiająca ziemie polskie po III rozbiorze - opracowanie Autor.....	12
Rys. 2 Rozmieszczenie Cytadeli, Fortu Gorczakowa, Reduty I oraz II, XIX wiek - opracowanie Autor.....	61
Rys. 3 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład założenia fortecznego Twierdzy Dęblin po przebudowie - opracowanie Autor	63
Rys. 4 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład Twierdzy Dęblin na mapie satelitarnej – opracowanie Autor	68
Rys. 5 Schemat blokowy struktury Twierdzy Dęblin – opracowanie Autor na podstawie G. Michalska i Ł. Michalski.....	69
Rys. 6 Stan i stopień zachowania poszczególnych obiektów Twierdzy Dęblin na podstawie Ł. Michalski i G. Michalska (uaktualnione 2021 Autor).....	78
Rys. 7 Identyfikacja narysu Cytadeli - opracowanie Autor	79
Rys. 8 Plan Cytadeli Twierdzy Dęblin z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	79
Rys. 9 Identyfikacja narysu Reduty I - opracowanie Autor	81
Rys. 10 Plan Reduty I z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	81
Rys. 11 Identyfikacja narysu Reduty II - opracowanie Autor.....	82
Rys. 12 Plan Reduty II z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor.....	82
Rys. 13 Identyfikacja narysu Fortu I Nadwiślanka - opracowanie Autor	83
Rys. 14 Plan Fortu I Nadwiślanka z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	83
Rys. 15 Identyfikacja narysu Fortu II Mierzwiączka - opracowanie Autor.....	85
Rys. 16 Plan Fortu II Mierzwiączka z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	85
Rys. 17 Identyfikacja narysu Fortu III Dęblin - opracowanie Autor	87

Rys. 18 Plan Fortu III Dęblin z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	87
Rys. 19 Identyfikacja narysu Fortu IV Borowa - opracowanie Autor	88
Rys. 20 Plan Fortu IV Borowa z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	88
Rys. 21 Identyfikacja narysu Fortu V Borek - opracowanie Autor	89
Rys. 22 Plan Fortu V Borek z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor.....	89
Rys. 23 Plan Fortu VI Głusiec z oznaczeniami elementów zachowanych - opracowanie Autor	90
Rys. 24 Identyfikacja narysu Fortu VI Głusiec - opracowanie Autor.....	90
Rys. 25 Identyfikacja narysu Prochowni Głusiec - opracowanie Autor	91
Rys. 26 Plan Prochowni Głusiec z oznaczeniami elementów zachowanych - opracowanie Autor	91
Rys. 27 Identyfikacja narysu Fortu Gorczakowa - opracowanie Autor	93
Rys. 28 Plan Fortu Gorczakowa z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	93
Rys. 29 Identyfikacja narysu Fortu Wannowskiego - opracowanie Autor	94
Rys. 30 Plan Fortu Wannowskiego z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	94
Rys. 31 Identyfikacja narysu Portu wodnego - opracowanie Autor	95
Rys. 32 Plan Portu wodnego z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	95
Rys. 33 Grafika przedstawiająca zestawienie badanych obiektów w odniesieniu do Twierdzy Dęblin - opracowanie Autor.....	100
Rys. 34 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład Twierdzy Przemyśl na mapie satelitarnej - opracowanie Autor	103

Rys. 35 Identyfikacja narysu Fortu VIII Łętownia - opracowanie Autor	104
Rys. 36 Plan Fortu VIII Łętownia z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	104
Rys. 37 Identyfikacja narysu Fortu XIII San Rideaue - opracowanie Autor	106
Rys. 38 Plan Fortu XIII San Rideaue z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	106
Rys. 39 Identyfikacja narysu Fortu XV Borek - opracowanie Autor.....	108
Rys. 40 Plan Fortu XV Borek z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	108
Rys. 41 Identyfikacja narysu Fortu II Jaksmanice - opracowanie Autor	110
Rys. 42 Plan Fortu II Jaksmanice z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	110
Rys. 43 Rozmieszczenie obiektów wchodzących w skład Twierdzy Warszawa na mapie satelitarnej - opracowanie Autor	114
Rys. 44 Identyfikacja narysu Fortu VIII Służew - opracowanie Autor	115
Rys. 45 Plan Fortu VIII Służew z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor	115
Rys. 46 Identyfikacja narysu Fortu Bema - opracowanie Autor.....	116
Rys. 47 Plan Fortu Bema z oznaczeniami lokalizacji elementów zachowanych - opracowanie Autor.....	116

13 SŁOWNIK POJĘĆ UŻYWANYCH W PRACY

Słownik pojęć użytych w pracy przygotowany został na podstawie:

SŁOWNIKA TERMINOLOGICZNEGO ARCHITEKTURY – ARCHITEKTURA OBRONNA - opracowanego przez Janusza Bogdanowskiego, Zygmunta Holcera oraz Mariana Korneckiego.²⁵⁴

Anguł – element obronny, rodzaj bastei budowanej w narożniku zamku na planie trójkąta lub wieloboku z kątem ostrym. Stosowany od XVI do XVIII wieku

Ars militaris – (język łaciński) sztuka wojenna.

Architectura militaris – architektura wojskowa

Cytadela – (fort centralny) dzieło obronne w postaci budynku lub zespołu budynków i urządzeń obronnych, usytuowane w sąsiedztwie lub wewnątrz wielkiej twierdzy, tworzące jej rdzeń i miejsce ostatecznego oporu.

Dzieło forteczne – (dzieło obronne, dzieło warowne, dzieło warownicze) samodzielna budowla obronna w najszerszym rozumieniu (np. fort) lub zespół takich budowli (np. twierdza pierścieniowa).

Element obronny – wydzielona architektonicznie i funkcjonalnie część dzieła obronnego, uformowana i wyposażona w urządzenia obronne zgodnie z określonym systemem obronnym.

Kaponiera – element obronny fortyfikacji nowożytnej, przeznaczony do obrony wnętrza fosy, o wysokości nie przekraczającej przeciwstoku. Występuje w postaci wyodrębnionej, niskiej, skazamatowanej budowli, w formie wtopionej w stok lub przeciwstok fosy, bądź w postaci szyi, łączącej stok z dziełem zewnętrznym. Kaponiera: pojedyncza, podwójna, wewnętrzna, zewnętrzna, barkowa i szyjowa.

Kazamata – sklepienie pomieszczenie forteczne umieszczone poniżej poziomu terenu; mogą być jedno lub wielokondygnacyjne, wyposażone w działobitnie.

Konserwacja zabytków - [łac. conservare ‘zachowywać’, ‘strzec’], ustawowo zagwarantowany zakres podstawowych działań w systemie ochrony dziedzictwa narodowego.

²⁵⁴ Bogdanowski, Holcer, and Kornecki, *Słownik terminologiczny architektury Architektura obronna*

Poterna – (potajnik) murowane przejście podziemne łączące poszczególne elementy fortyfikacji lub wewnątrz fortyfikacji z przedpołem, pozwalające na skryte wyjście lub ucieczkę.

Tradystor – ukryte stanowisko strzeleckie stosowane w fortyfikacji XVII/XIX w., osłonięte od przedpoła budynkiem koszar szyjowych fortu, skarpą ziemną lub uskokiem terenu; tradystor umożliwiał ostrzał Międzypola lub zapola wąskim pasmem ognia.

Trawers – inna nazwa to *poprzecznicza*. Jest to krótki odcinek wału usytuowany na zewnątrz lub wewnątrz ziemnego dzieła obronnego osłaniający jego wejście

Turystyka kulturowa - wszystkie rodzaje podróży, powodem których jest pragnienie kontaktu z kulturą w jej wielopłaszczyznowym pojmowaniu

Twierdza – obszar zamknięty obwodem obronnym lub zespołem dzieł obronnych podporządkowanych jednolitej koncepcji obrony; umocnienia twierdzy najczęściej opasywały miasto, stanowiące jednocześnie jej zaplecze; w obrębie miasta lub obok niego wznoszono cytadelę. W zależności od stosowanych systemów obronnych wykształciły się rodzaje twierdz: bastionowa (XVI-XIX w.) zgodnie z systemem obronnym bastionowym, (...) a wyjątkowo pojedynczymi dziełami zewnętrznymi o charakterze fortów; pierścieniowa (pierścień fortów), stosowana w XIX w. zgodnie z systemami obronnym poligonalnym, fortowym ześrodkowanym i fortowym grupowym, otoczona jednym lub kilkoma obwodami obronnymi usytuowanymi koncentrycznie wokół rdzenia twierdzy i często wzmocnionymi dodatkowymi dziełami.

Urządzenie obronne – podstawowe wyposażenie elementu obronnego służące bezpośrednio celom obrony.

In situ – z łacińskiego *na miejscu*. Odnosząc się do badań oznacza pracę na w terenie na miejscu prowadzonych badań.